जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः

SRI SHIVABHYAM NAMAHA

JAIMINEYA NYAYAMALA

(WITH VISTARA)

by

SRI MADHAWACHARYA

and

POORVA MEEMAMSA VISHAYA SANGRAHA DEEPIKA

by

SRIMAD APPAYYA DEEKSHITHA

Edited by

MAYURAM SRI M. RAMANATHA DIKSHITHAR

Dharmajna, Vidya Vachaspathi
Vedanta Siromani, Sama Lakshana
Srautha Smartha Vidwan,
Recipient of President's Award

Published by

SRI V. SWAMINATHA IYER, BOMBAY

for

"VIDYARANYA VIDYAPEETAM"

1983

Copies can be obtained from:
Srı Vıdyaranya Vıdyapeeta Trust
Nehru Cooperative Colony
Hospet, Bellary Distrıct
Karnataka

or from

M Ramanatha Dikshıtar
38 Nattu Muthu Kumarappa Street
Mylapore, Madras-4

श्री शिवाभ्यां नमः

जैमिनीयन्यायमाला श्रीमाधवाचार्येण विरचिता

तद्विरचितविस्तराख्यव्याख्यया
श्रीमदप्पय्यदीक्षितरचितपूर्वमीमांसा-
विषयसंग्रहदीपिकयाच संवलिता

संपादकः

मायूरम् म. रामनाथदीक्षितः
धर्मज्ञः, विद्यावाचस्पतिः,
भारतराष्ट्रपतिसंमानितश्च

प्रकाशयिता
स्वामिशैलाभिजनः वि. स्वामिनाथार्यः
बम्बाई

विद्यारण्यविद्यापीठार्थ मुद्रापिता

विजयते
१९८३

First Published 1883 (Calcutta)
Facsimile Edition 1983

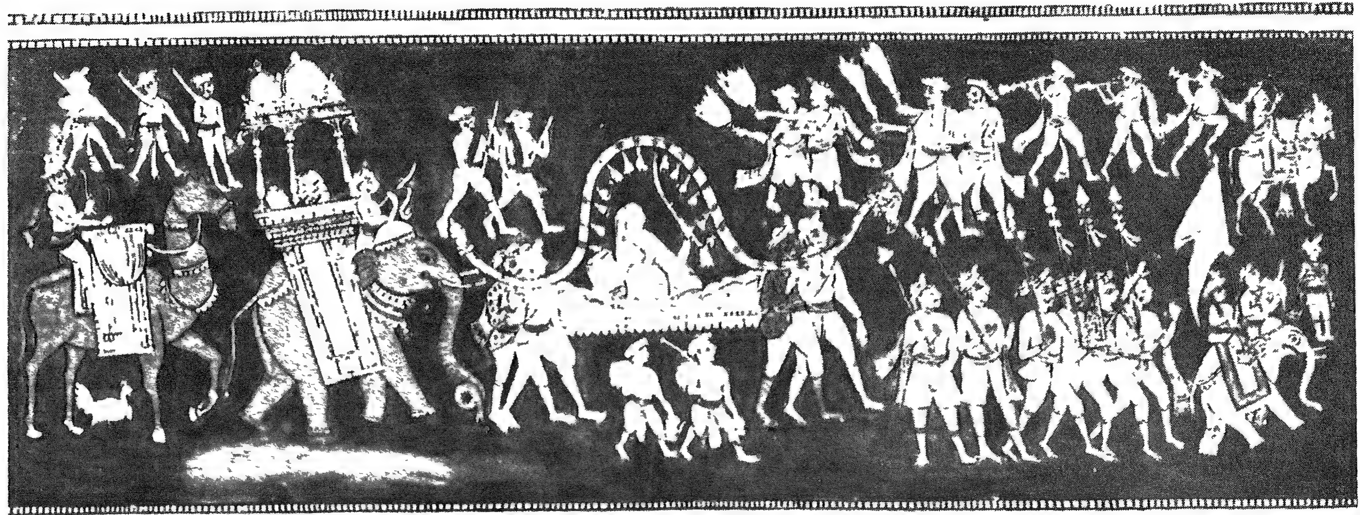
Copies can be obtained from —
Sri Vidyaranya Vidyapeeta Trust
Nehru Cooperative Colony
Hospet, Bellary District
Karṇataka

Price: Rs 50

Printed at All India Press,
Pondicherry, India
PRINTED IN INDIA

SRI VIDYARANYA

SRI. MOOLA VIDYARANYA.

श्रीशिवाभ्यां नमः

भूमिका

मरकतवल्याश्लिष्टं मार्गसहायाख्यकल्पतरूमीडे ।
योऽस्मद्देशिकमुखततः शास्त्रार्थग्रथनपाटवंदत्ते ॥
पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्रांगमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्यच चतुर्दश ॥

इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् धर्मस्वरूपस्य, तत्वावबोधस्य च निर्णयः सांगोपांगवेदैरेव निष्पद्यत इति ज्ञायते। अतः अवश्यविज्ञेयाः वेदार्थाः पुरूषार्थमभिलषद्भिः ।

एतेषां दुरवगाहत्वान्महोदधेरिव काचन नौरपेक्ष्यते तितीर्षताम्। तादृशनौस्थानीयो विद्यारण्यमहामुनिः। यतः चतुर्ष्वपि वेदेषु मन्त्राणां ऐतरेय ताण्डयादिब्राह्मणानां च भाष्यमारचयामास, धर्मसारसंग्रहभूतायाः विशिष्यकलियुगधर्माविदिकायाः पराशरस्मृतेः विशदतया व्याख्यामकरोत्, पुराणतल्लजस्य सूतसंहिताग्रंथस्य तात्पर्यटीकांच, रचयामास, अंगानांच ज्योतिषादीनां कालमाधवादिसंग्रहकर्ता, पूर्वोत्तरमीमांसयोः दुरवगममपि पदार्थजातं अधिकरणन्यायमालाविस्तराभ्यां विस्पष्टमबोधयत् ।

श्रीविद्यारण्यस्वामिनां कालदेशादिवृत्तान्तमधिकृत्य वर्ण्यते बहुभिः बहुप्रकारम्। तत्र मद्दृष्टिगोचरं यत् तदुपनिधीयते विदुषां पुरतः— कालः— ताम्रपत्रलेखे एवंदृश्यते, १३१३ शके प्रजापतिनाम्निवत्सरे वैशाखामायां सूर्योपरागपुण्यकाले कुच्चरसंज्ञकस्य ग्रामस्य स्वनाम्ना माधवपुरमिति नामविधाय चतुर्विशतिसंख्याकेभ्यः विप्रवर्येभ्यः उदकपूर्वमदात्इति। अतो ज्ञायते त्रयोदशशतकस्य चतुर्थचरणे आविरभूत् इति।"

कर्नाटकदेशे तुंगभद्रातीरे पंपानामक सरः क्षेत्रंच विद्यते, तस्य विजयनगरमिति प्रथा। सैव किष्किन्धेति ज्ञायते। यत्र शंभुः विरूपाक्षाख्यया विभाति। तद्राज्यधुंरधरः श्री बुक्क भूपतिः। तस्यामात्यवर्यः माधवाचार्यः। माधवस्य पिता मायणः जननी श्रीमती, सायणः सोमनाथः (भोगनाथः), इति भ्रातरौ। बोधायनसूत्रः, यजुश्शाखीयः भारद्वाजगोत्रश्च। बुक्क नृपतेः, तत्पुत्रस्य हरिहराख्यस्यचामात्यवरः आसी-

दितिज्ञायते, एवं अथर्ववेदार्थप्रकाशसमाप्तौ हरिहरनामोल्लेखात्। तदानीं राज्यनिर्वाह कौशलं अवाङ्मनस गोचरमासीत्। एवं ऐहिकं राज्यसुखमनुभूय, आमुष्मिकं स्वाराज्यानंदं अनुभवितुकामः पारिव्राज्याश्रममाससाद। यत्र विद्यारण्यतीर्थ इति अभिधा प्रथिता। तदा श्रृंगगिरि शारदापीठाधीशः संजातः। तत्र गुरवः शंकरानन्द स्वामिनः। अतः 'नमः श्रीशंकरानन्दगुरू पादांबुजन्मने' इति पचंदश्यादिषु ग्रन्थेषु गुरू नामोल्लेखः कृतः। एते माधवाचार्य विद्यारण्यस्वामि सायण इति प्रथित नामानः (सायण इति वंश नाम) सर्वेष्वपि दर्शनेषु अकुण्ठितधिषणाः सर्वज्ञकल्पाश्च विरेजुः। तद्रचितग्रंथाः ऋग्यजुस्सामाथर्वभाष्याणि मंत्र ब्राह्मणोभयात्मकानि, पराशरस्मृतिव्याख्या, जैमिनीय, वैयासिक न्यायमाला सविस्तरा, सर्वदर्शनसंग्रहः, अनुभूतिप्रकाशः, दशोपनिषत्दीपिका, सूतसंहिता टीका, पञ्चदशी जीवन्मुक्ति—विवेकः अपरोक्षानुभूतिटीका, माधव वृत्तिः, कालमाधवीयं इत्यादयः अन्येपि स्युः।

एवं प्रसंगतः प्रकृतग्रन्थकर्तृविषयः प्रस्तावः परिसमाप्तः ॥

ग्रंथ विषयः प्रस्तूयते। परब्रह्मणो निश्वास भूतोवेदः कर्मब्रह्मोभयावेदकः चक्षुरिव द्विजानां, वेदश्चक्षुर्द्विजातीनामिति स्मृतेः॥ तत्र ब्रह्मविषयो विचारः शारीरक मीमांसासत्रात्मकः वेदव्याचार्येण कृतः कर्मकाण्डार्थनिर्णयाय भगवान्जैमिनिः सूत्राणि रचयामास तदेव मीमांसा शास्त्रमिति प्रथितम् तस्यैव तन्त्रं, शास्त्रं इत्यादयः पर्यायशब्दाः। तत्र २७४५ सूत्राणि, ९०७ अधिकरणानिच विद्यन्ते। तस्य भाष्यकर्ता, शबरस्वामी, वृत्तिकृत्भगवानुपवर्षः वार्तिककारः कुमरिलभट्टः शास्त्रदीपिका पार्थसारथि मिश्रकृता।

एवं विस्तृतं सागरतां नीतं शास्त्रं संपिण्डितार्थतया करतलामलकवत् अनायासेन अवबोद्धुं श्लोकसहस्रद्वितयेनैव जैमिनीय न्यायमालाख्यं ग्रन्थमारचयामास माधवाचार्यः। अत्र विषयविशयपूर्वोत्तरपक्षांगचतुष्टयसहितोऽधिकरणार्थः श्लोकद्वयेनैव प्रायशः प्रदर्शितः संगतिस्तु स्वयमेवोह्या। अत्रत्याध्यायानां पादानां अधिकरणानांच संख्या पट्टिकया प्रदर्शिता। अस्य ग्रन्थरत्नस्य मुद्रणं यूरोप्देशे, कल्कत्ता नगरे, पूना आनंदाश्रम मुद्रणालयेच संजातमिति ज्ञायते। द्वित्रग्रन्थसाहाय्येन यथा शेमुषीविलासं परिशोध्य विषयानुक्रमणिकामारच्य संयोज्य भूमिकया सनाथं प्राकाश्यं नीयते।

भूमिका

अनेन साकं श्रीमदप्पय्य दीक्षितेन्द्रकृत पूर्वमीमांसा विषयसंग्रह-दीपिकाच संयोजिता। शोधनादिषु पुरुषमतिसाधारणोदोषः यदि स्यात् परिशील्य निवेदनीयमिति प्रार्थ्यते पण्डितपरिषत्। अस्य ग्रन्थ वरस्य समग्र द्रविण दानेन प्रकाशनिदान भूतस्य स्वामि शैलाभिजन स्वामि-नाथार्यस्य सर्वविधमनोरथपूर्तिः आयुराद्यभिवृद्धिश्च आचार्यवर्यानुग्रहेण भूयादिति आशासे। एतद्ग्रंथग्रथनविषये सानुग्रहं आज्ञां वितीर्य तत्कौशलं च दत्तवतां श्री श्री कामकोटि पीठाधीश्वराणां सर्वज्ञकल्पानां योगी-श्वराणां चरण नलिनयोः सादरं सहस्रशः प्रणामान् समर्प्य ग्रन्थमिमं अर्पये ।।

दुन्दुभिमाघ पूर्णिमा
२८.१.१९८३

इत्थं विदुषां विधेयः
मायूराभिजनः
म. रामनाथ दीक्षितः

३८, नाट्टु मुत्तुकुमरप्प वीथी
चेन्नपुरी-४

"मीमांसाशास्त्रम्"

सोमकीर्तिसमाभासं मीमांसाशास्त्रमुत्तमम् ।
अक्षसूत्रं दधद्दक्षे सुधापूर्णघटं परे ॥

श्रीः

॥ पूर्वमीमांसाविषयसङ्ग्रहदीपिका ॥

॥ श्रीमदप्पय्यदीक्षितकृता ॥

[१]"अथातो धर्मजिज्ञासा" इति सूत्रेण प्रमाणस्वरूपसाधनफलैः धर्मस्य विचारं प्रतिज्ञाय प्रथमेऽध्याये तस्मिन् प्रमाणं निरूपितम्। तत्र प्रथमे पादे साक्षाद्धर्मे प्रमाणभूतायाश्चोदनायाः पौरुषेयत्वाद्यप्रामाण्यहेतुशङ्कानिराकरणपूर्वकं तत्र प्रामाण्यमुपपादितम्। द्वितीयपादे अर्थवादमन्त्रयोर्विध्यपेक्षितद्रव्यदेवतादिस्तुत्यानुष्ठेयार्थस्मृतिसमर्पकतया; तृतीयपादे मन्वाद्याप्तप्रणीतवेदाविरुद्धस्मृत्यादीनां मूलवेदानुमापकतया; चतुर्थपादे "अग्निहोत्रं जुहोति" "श्येनेनाभिचरन् यजेत" इत्यादिविधिवाक्यगतानामग्निहोत्रादिपदानां नाम्ना कर्मभेदः, नाम्ना धर्मातिदेशः, नाम्ना दूरस्थस्यानुवाद इत्यादिप्रयोजनवत्तया[२] कर्मनामतया[३] च तत्र प्रामाण्यमुपपादितम्॥

एवं प्रमाणसिद्धस्य धर्मस्य परस्परभिन्नं स्वरूपं द्वितीयाध्याये निरूपितम्। तत्र यजति, ददाति, जुहोति इति चोदनासु यज्यादिधातुभेदरूपेण शब्दान्तरेण यागदानहोमानां भेदः। "समिधो यजति" "तनूनपातं यजति" इत्यादिविधिषु यजतीति पञ्चकृत्वोऽभ्यासेनाविशेषपुनःश्रुतिरूपेणाभ्यासानां [यागानां] भेदः। "सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभेत" इत्यत्र द्रव्यदेवतासम्बन्धभेदिन्या सप्तदशसंख्यया तदनुमेययागानां भेदः। "अथैष ज्योतिः" इत्यादिवाक्येषु ज्योतिरादिनामधेयच[४][धेयैः] तन्नामकयागानां प्रकृतज्योतिष्टोमात् भेदः[५]। "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्" इत्यत्र

१. T adds कर्ममीमासाया
२. G. प्रयोजनवाक्यं
३. G. नामगताया
४. T. ज्योतिरादीना ध्येयैः
५. G Space is left out for writing प्रकृतज्योतिष्टोमात् and adds लिङ्गादिलक्षणं

आमिक्षारूपगुणान्तरावरुद्धे[1] यागे[2] निवेशमलभमानेन वाजिनगुणेन वाजिनयागस्यामिक्षायागाद्भेदः । प्रकरणान्तरेणानु[3]पादेयगुणसहितासन्निधिलक्षणे न नित्याग्निहोत्रान्मासाग्निहोत्रस्य भेद इत्येवं द्वितीयाध्याये कर्मभेदः सापवादः प्रपञ्चितः ॥

तृतीयाध्याये भिन्नानां[4] कर्मणां श्रुतिलिङ्गादिभिः प्रमाणैः शेषशेषिभावो निरूपितः । तत्र निरपेक्षः शब्दः श्रुतिः । सा च त्रिधा—विधात्री, अभिधात्री, विनियोक्त्री च । लिङादिश्रुतिर्विधात्री । [5]इन्द्रादिश्रुतिरभिधात्री । विनियोक्त्री [6]तु एकप्रत्ययरूपा, एकपदरूपा, [7]विभक्तिरूपा चेति त्रिविधा । तत्राद्या "पशुना यजेत" इति[8] ; सा हि स्वोक्तकरणकारकं प्रति स्वोक्तैकत्वसंख्यायाः शेषत्वमर्पयति । द्वितीया तु यजेतेति पदम् ; तेन प्रत्ययोक्तभावनां प्रति प्रकृत्युक्तयागस्य शेषतोपनीयते । तृतीया च शेषित्वबोधिका शेषत्वबोधिका चेति द्विविधा । "व्रीहीन् प्रोक्षति" इत्यादिषु द्वितीया व्रीह्यादीनां प्रोक्षणादिक्रियां प्रति ईप्सिततमत्वरूपशेषित्वबोधिका[9] । "क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति" इत्यादिषु चतुर्थीश्रुतिः मैत्रावरुणस्य प्रदानक्रियेप्सिततमत्वेन कर्मणाभिप्रेयमाणत्वरूपशेषित्वबोधिका[10] । "अरुणया क्रीणाति" इत्यत्र क्रयभावनां प्रत्यारुण्यस्य, "चात्वालान्मृदमाहरति" इत्याहरणक्रियां प्रति चात्वालस्य[11], "वेद्यां हवींष्यासादयति" इत्यत्र हविरासादनक्रियां प्रति वेद्याश्च तृतीयापञ्चमीसप्तम्यः शेषत्वबोधिकाः । षष्ठी तु क्वचित्[12] "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्" इत्यादौ शेषित्वबोधिका, "यजमानस्य याज्या" इत्यादौ शेषत्वबोधिका च, सम्बन्धमात्रानुशिष्टायाः षष्ठ्या योग्यताद्यनुसारेण उभयथापि पर्यवसानसम्भवात् ॥

१. T. गुणावरुद्धे
२. T omits यागे
३. T omits अनु...क्षणेन
४. T omits भिन्नानां
५. G. त्वाश्रुतिः
६. G omits तु
७. T. विभक्तिप्रत्ययरूपा
८. G adds तृतीया
९. T. शेषत्वबोधिका
१०. T. शेषत्वबोधिका
११. T omits क्वचित्
१२. T. इत्यत्र क्रयभावकारणस्य कियां प्रति चोद्याश्चस्य

वस्तुसामर्थ्यं लिङ्गम् । तत् द्विविधम्—शब्दसामर्थ्यम्, अर्थसामर्थ्यं च । तत्र "बर्हिर्देवसदनं दामि" इति[1] मन्त्रस्य लवनप्रकाशनसामर्थ्यरूपात् लिङ्गात् लवनशेषता । [2]"स्वधितिनावद्यति", "स्रुवेणावद्यति", "हस्तेनावद्यति" इत्यवदानसामान्यसाधनत्वेन श्रुतानां स्वधित्यादीनां सामर्थ्यरूपलिङ्गाद्विशिष्य मांसद्रवद्रव्यपुरोडाशाद्यवदानेषु शेषता ॥

शेषित्वस्य शेषत्वस्य वा बोधिकया श्रुत्या रहितः पदसमभिव्याहारो वाक्यम् । यथा [3]"ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" इत्यादि[4] । यथा वा "मैत्रावरुणः[5] प्रेष्यति चान्वाह च" इति । न हि [6]यागहोमभावनां प्रति स्वर्गस्य भाव्यत्वेन शेषित्वबोधिका द्वितीयादिश्रुतिः[7] प्रैषानुवचनं प्रति मैत्रावरुणस्य कर्तृत्वेन शेषत्वबोधिका [8]तृतीयादिश्रुतिर्वास्ति । प्रथमा तु प्रातिपदिक[कार्थ]-मात्रेऽनुशिष्टा अतः पदसमभिव्याहाररूपेण वाक्येनात्र शेषशेषिभावबोधः ॥

[9]विधिवाक्यतः कर्तव्यत्वेनावगतस्य केन प्रकारेण कर्तव्यमिति विशिष्याज्ञायमानस्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षा प्रकरणम् । तत् द्विविधम्—महाप्रकरणम्, अवान्तरप्रकरणं चेति । तत्राद्येन दर्शपूर्णमासादिकं प्रति प्रयाजादीनाम्, द्वितीयेन प्रयाजादिकं प्रत्यभिक्रमणादीनां च—तत्तत्सम्बन्धिसमाम्नातानां शेषता ॥

[देशसामान्यं] स्थानम् । तत्[10] द्विविधम्—यथासंख्यम्, सन्निधिश्च । तत्राद्येन "दब्धिरस्यदब्धो भूयासम्" इति मन्त्रस्याग्नेयाग्नीषोमीयमन्त्रद्वय[11]मध्याम्नातस्य आग्नेयाग्नीषोमीययागद्वयमध्यानुष्ठेयोपांशुयाजशेषता ।

---

१. G adds अत्र
२. T. स्वधितिना...शेषता is read thus.—"स्रुवेणावद्यति" इत्यत्र स्रुवस्य बिलत्वलिङ्गा इवावदानशेषता ॥
३. T omits "ज्योति .... यजेत"
४. T. omits आदि.
५. G. मैत्रावरुणं
६. T. यागभावानां
७. T द्वितीयाश्रुतिः
८. T. तृतीयाश्रुतिः
९. T. भावः बोधकः
१०. T omits तत्
११. G omits मध्य

सन्निधिस्तु—आम्नानसन्निधिः, [1]अनुष्ठानसन्निधिरिति द्विविधः । [2]आद्येन "शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै" इति मन्त्रस्य महाप्रकरणावान्[3]तरप्रकरण-रहितस्य सान्नाय्यपात्रप्रोक्षणशेषता । [4]द्वितीयेन पशुधर्माणामग्नीषोमीयशेषता ॥

समाख्या यौगिकी संज्ञा । सा लौकिकी वैदिकी चेति द्विविधा । होतृचमस इति वैदिकसमाख्यया होतुश्चमसभक्षणं प्रति, आध्वर्यवमिति याज्ञिकप्रसिद्धलौकिकसमाख्यया अध्वर्योः [5]अन्वाधानादिकं प्रति च कर्तृत्वेन शेषता—इत्येवं शेषशेषिभावः सापवादः तृतीयाध्याये प्रपञ्चितः ॥

एवं सिद्धशेषशेषिभावानां कर्मणामनुष्ठापनशक्तिरूपा प्रयुक्तिश्चतुर्थे निरूपिता । शेष्येव शेषं[6] प्रयुङ्क्ते स्वसिद्ध्यर्थमनुष्ठापयति, न त्वनुनिष्पाद्यपि ; नापि शेषः शेषिणं प्रयुङ्क्ते । अनेकशेषिसद्भावेऽपि यत्रान्यप्रयुक्तस्यैवान्यत्र विनियोगः, तत्र [7]यत्प्रयुक्तस्यान्यत्र विनियोगः स एव शेषं प्रयुङ्क्ते, न तु शेष्यपि सन्नन्योऽपि । एवं च "तप्ते पयसि दध्यानयति" इत्यादिवाक्ये विधीयमानस्य दध्यानयनस्य द्विकर्मकस्य कर्मान्तराकाङ्क्षायां समभिव्याहृतं पयः कर्मान्तरत्वेनान्वीयमानं सप्तम्याधिकरणत्वेन निर्देशात् प्रधानकर्मतया पर्यवस्य-तीति प्रकृतप्रधानभूतपयःपरामर्शिना तत्पदेन सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टतया पयोरूपत्वेनावगतामिक्षैव शेषित्वात् स्वशेषभूतदध्यानयनमनुष्ठापयति । न तु तदनुनिष्पादि वाजिनमपीति आमिक्षापचार एव [8]पयोऽन्तरे दध्यानयनस्य प्रयुक्तिः, न वाजिनापचारे । "कृष्णविषाणया कण्डूयते" "चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यति" इति कृष्णविषाणायाः कण्डूयनप्रासनरूपक्रियाद्वयान्वये सत्यपि [9]कृष्णविषाणा [10]तृतीयया कण्डूयनं प्रति शेषः, प्रासनं प्रति तु

---

१. T omits अनुष्ठानसन्निधिः
२. T adds तत्र
३. G वान्तरप्रकरणाभिहित
४. T omits द्वितीयेन . . . शेषता
५. G. अवघातादिकं
६. G. विधेयं
७. T. यत्प्रयुक्तयान्यत्र
८. G प्रयोगान्तरे दध्यानयनेन तस्य
९. G. कृष्णविषाणयेति
१०. T omits तृतीयया

द्वितीयया शेषिणीति[1] निर्वृत्तकण्डूयनप्रयोजनीया[2][3]: तस्याः प्रासनात्प्रोगपचारे[4] प्रासनार्थं न[5] पुनः कृष्णविषाणान्तरोपादानप्रयुक्तिः । "पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति" इत्यत्र पुरोडाशप्रयुक्तस्यैव कपालस्य तुषोपवापं प्रत्यपि शेषत्वेन विनियोगात् यत्र पुरोडाशो नास्ति न तत्र तुषोपवापार्थं कपालप्रयुक्तिः—इत्येवं सापवादा प्रयुक्तिश्चतुर्थाध्याये प्रपञ्चिता ॥

एकप्रयोगान्तर्गतानामङ्गप्रधानानामनुष्ठानक्रमः पञ्चमाध्याये[6] श्रुत्यर्थादिभिर्निरूपितः । तत्र "अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति" इत्यादिश्रुत्या गृहपत्यादीनामुन्नेत्रन्तानां सप्तदशानां सत्रे यजमानानां दीक्षाक्रमः । "अग्निहोत्रं जुहोति" "यवागूं पचति" इत्यत्र होमद्रव्यनिष्पत्त्यर्थयवागूपाकप्रयोजनरूपेणार्थेन पाकहोमयोः क्रमः । "समिधो यजति" इत्यादिविधिविहितानां प्रयाजादीनां विधिवाक्यपाठक्रमेण क्रमः । वाजपेये प्राजापत्यानां पशूनां प्रतिपश्वावर्तनीयेषूपाकरणनियोजनादिषु उपाकरणे यतः कुतश्चित् पशोरारभ्य यत्र कचित् पशौ समापिते तेनैव प्रवृत्तिक्रमेण नियोजनादिक्रमः । साद्यस्क्रे क्रतौ "सह पशूनालभते" इति श्रुत्या सवनीयस्थान एवाग्नीषोमीयसवनीयानूबन्ध्यपशुत्रयस्यापि सह कर्तव्यतया प्राप्तौ सवनीयस्थानत्वेन[7] प्रथमं सवनीयपशोरुपाकरणम्, अनन्तरमग्नीषोमीयानूबन्ध्ययोरिति क्रमः । दर्शे पुरोडाशसान्नाय्ययोः मुख्यक्रमेण प्रयाजशेषाभिघारणक्रमः—इत्येवं[8] श्रुत्यादिभिः क्रमः सापवादः प्रपञ्चितः ॥

एवं द्वितीये उत्पत्तिविधिप्रमेयस्य कर्मभेदस्य[9], तृतीये विनियोगविधिप्रमेयस्य शेषशेषिभावस्य, चतुर्थपञ्चमयोः प्रयोगविधिप्रमेययोः प्रयुक्तिक्रमयोश्च निरूपणानन्तरं षष्ठेऽधिकारविधिप्रमेयः फलसम्बन्धो निरूपितः । तत्र स्वर्ग-

---

१. T. शेषीति
२. T. निर्वृत्त
३. G. प्रयोजनकायाः
४. T. पूर्वमपचारे
५. G. तत्पुनः
६. T omits श्रुत्यादिभिः
७. T स्थानेन
८. T. क्रमं श्रुत्यादिभिः सापवादः
९. G. कार्यभेदस्य

कामादिपदं विधि[1]प्रयोजनभूतपुरुष[2]प्रवृत्त्यपेक्षितफलविशेषान्वयपरम्, न तु चन्द्र-नादि[3]रूपयागादिद्रव्यसमर्पकम् । तच्च[4] फलं स्वर्गकाम इत्याद्युद्देश्यगतलिङ्ग-विशेषस्याविवक्षितत्वात् स्त्रीणामप्यविशिष्टम् । "ऋद्धिकामाः सत्र-मासीरन्" इत्यत्रै[5]कैकस्य कृत्स्नं फलम्, न तु परिषद्गतं फलमित्येकैकस्य फलान्वयः—इत्येवमादिरूपेणाधिकारार्थः षष्ठे[6] सापवादः प्रपञ्चितः ॥

एवं विधिचतुष्टयात्मको[7]पदेशविचारे पूर्वषट्केन[8] कृते ततः परमध्याय-चतुष्टयेनातिदेशविचारः क्रियते[9] । 'इत्थं कर्तव्यम्' इति प्रतिपादन[10]मुपदेशः । 'तद्वत्कर्तव्यम्' इत्यतिदेशः । तत्र सप्तमाष्टमयोर्वचननामधेयचोदकैरतिदेशो निरू-पितः । इषुनामके क्रतौ कांश्चिद्वैशेषिकान् धर्मान् विधायाम्नातेन "समानमितरच्छ्ये-नेन" इति प्रत्यक्षवचनेन श्येन[11]वैशेषिकाङ्गानामिषावतिदेशः ; "मासमग्निहोत्रं जुहोति" इत्यत्र नित्याग्निहोत्रेऽग्निदेवता[12]कत्वात् तावत्क्लृप्तशक्तिकेन तत्सादृश्य-विधित्सया कौण्डपायिनामयने कर्मणि प्रयुक्तेनाग्निहोत्रनामधेयेन तस्मिन्नित्याग्नि-होत्रधर्माणामतिदेशश्च सापवादः सप्तमे पादत्रयेण निरूपितः ॥

चतुर्थपादेन "सौर्यं चरुं निर्वपेत्" इत्यादिष्वनुपदिष्टधर्मेषु प्रत्यक्ष-वचनस्य नाम्नश्चातिदेशकस्याभावेऽपि कुतश्चिद्वैदिकात् कर्मणो धर्मग्राहकं[13] वचन-मस्तीत्यानुमानिकवचनरूपेण चोदकेनातिदेशः सामान्यतो निरूपितः ॥

अष्टमे तु कस्य कुतो धर्मप्राप्तिरित्याकाङ्क्षायां शब्दार्थगतसादृश्यविशेष-लिङ्गादिष्टीनां दर्शपूर्णमासतो धर्मप्राप्तिः, अग्नीषोमीयपशु[14]तः पशूनाम्, सवनीयादैकादशिनानाम्, ज्योतिष्टोमात् सोमानाम्, द्वादशाहादहर्गणानाम्, गवामयनात् संवत्सरसत्राणाम्—इत्येवंरूपेण विशिष्य[15] चोदकातिदेशः सापवादः प्रपञ्चितः ॥

---

१. G. प्रयोगभूत
२. T. पुरुषविशेष
३. T. चन्दनरूपयागादि
४. T. ततश्च
५. T. इत्यादावेकैकस्य
६. T. सापवादः षष्ठे
७. G. चतुष्टयप्रमेयात्मचतुष्टयेनातिदेशविचारे
८. T. चतुर्थेन
९. T omits क्रियते
१०. T omits प्रतिपादनं
११. T omits श्येन
१२. T. देवतासद्भावात् क्लृप्त
१३. G. धर्मप्रापकं
१४. T omits पशु
१५. G. omits विशिष्य

अतिदिष्टानां मन्त्रसामसंस्काराणां प्राकृतपदार्थकार्यापन्नवैकृतपदार्थान्तर-सम्बन्धेनान्यथाभावरूप ऊहो नवमे चिन्तितः । [1]प्राकृतपदार्थकार्यापत्तिः प्रत्यक्षेण अनुमानेन[न, प्रत्यक्षवचनेन,] प्रत्यक्षवचनावगतप्राकृतनिवृत्त्यनुमितशब्देन, प्रत्यक्षवचनावगतलिङ्गोन्नीतनिवृत्त्यनुमितशब्देन वावसीयते । "नैवारश्चरुः" इत्यत्र प्राकृतव्रीहिकार्यहविर्निष्पादकत्वं प्रत्यक्षेणावसीयते, न[2] तु नैवार इति तद्धितेन, "तस्येदम्" इति सम्बन्धसामान्येऽण्प्रत्ययविधानात् तस्य प्रकृतिविकारभाव[3]-रूपसम्बन्धविशेषपर्यवासायित्वकल्पनायाः प्रत्यक्षाधीनत्वात् । नैर्ऋतं चरुं प्रकृत्य[4] "कृष्णानां व्रीहीणां नखनिर्भिन्नम्" इत्यत्र श्रुतस्य नखस्य प्राकृतोलूखलमुसलकार्यापत्तिः न प्रत्यक्षेणावसीयते । उलूखलमुसलाभ्यां व्रीहीणामवहननं निष्पद्यते[5], नखेन [6]निर्भेदनमिति प्रत्यक्षेण कार्यभेदस्यैव दर्शनात्; किन्तु अवहननेनेव निर्भेदनेनापि तुषविमोकात् [7]तण्डुलनिष्पत्तिदर्शनेन प्राकृतावघातस्योलूखलमुसलकार्यतायां यद्रूपं विवक्षितं तण्डुलनिष्पत्तिद्वारेणापूर्वोपयोगिक्रियात्वं तन्निर्भेदनेऽपि समानमिति तेन रूपेणावहननिर्भेदनयोरैक्यस्योन्नेयत्वात् कार्यापत्तिरनुमानेनावसीयते । "परिधौ पशुं नियुञ्जीत" इत्यत्र [8]प्राकृतपशुकार्ये पशुनियोजने परिधेर्विनियोगः प्रत्यक्षवचनेनाभिधीयते । "न गिरा गिरेति ब्रूयादैरं कृत्वोद्गेयम्" [9]इत्यत्र गिरा-पदोक्तिप्रतिषेधावगतया गिरापदनिवृत्त्या तत्कार्यस्य साधनापेक्षत्वावगमात्तत्कार्य-वाचिपदमनुमाय 'गिरापदकार्यार्थमैरं कृत्वोद्गेयम्' इत्येवंरूपेण श्रुतानुमितैकदेश-निष्पादितेन [10]वाक्येन गिरापदकार्यापत्तिरिरापदस्यावसीयते । "यस्योभयं हविरार्ति-मार्च्छेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत्" इत्यत्र पञ्चशरावद्रव्यकस्य यागस्य[11] दर्शकार्या-पत्तौ दर्शनिवृत्तिर्न प्रत्यक्षवचनादवगम्यते ; किन्तु द्रव्यनाशादवगम्यते[12][दुन्नीयते] ।

---

१. G omits प्रकृत...पत्तिः and adds तत्र
२. T omits न तु
३. G. भावसंबन्ध
४. G omits प्रकृत्य and reads in its place निर्ऋत्यै चरुं
५. G. निष्पद्यते
IX—43
६. T adds तेषा
७. T omits तण्डुल...विवक्षितम्
८. T प्राग्यूपकार्ये
९. T omits इत्यत्र...कृत्वोद्गेयं
१०. G omits वाक्येन
११. T adds च
१२. G. दनुष्ठीयते

तन्निवृत्तौ तत्कार्यस्य साधनापेक्षतया[1] तद्वाचिपदमनुमाय 'दर्शकार्यार्थमैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत्' इति श्रुतानुमितैकदेशानिष्पाद्येन वाक्येन पञ्चशरावयागस्य दर्शकार्यापत्तिरवसीयते । "स प्रत्यामनेत्[2] स्थानात्" इति षष्ठाध्यायाधिकरणपूर्वपक्षरीत्येदमुदाहरणम् । सिद्धान्ते[3] द्रव्यापचारे द्रव्यान्तरानयनेन दर्शनिष्पत्तेर्न तन्निवृत्त्युन्नयनमस्तीत्युदाहरणान्तरमन्वेषणीयम् ॥

एवं कार्यापत्त्या व्रीहिधर्माणामवघातादीनां नीवारेषु, उलूखलमुसलधर्माणां प्रोक्षणादीनां नखेषु, यूपधर्माणां परिव्याणादीनां परिधौ चोहः संस्कारोहः, दर्शधर्माणां[5] सिद्धान्ते नास्त्यूहः पञ्चशरावयागे । गिरापदगतगीतिक्रियायां[4] इरापदे ऊहः सामोहः । मन्त्रोहस्त्वष्टविधः— क्वचित् प्रकृतिमात्रमूह्यते, यथा "अग्नये[6] जुष्टम्" इति मन्त्रे सौर्यं चरुं प्राप्ते "सूर्याय जुष्टम्" इति ; क्वचिल्लिङ्गमात्रमूह्यते, यथा "वस्व्यसि रुद्रासि" इत्येकहायनीमन्त्रे विकृतिविशेषविहितं सोमक्रयणं वत्सं प्राप्ते "वसुरसि रुद्रोऽसि" इति ; क्वचिद्वचनमात्रमूह्यते, यथा "छागस्य वपाया मेदसः" इति मन्त्रे प्राजापत्यान् पशून् प्राप्ते "छागानाम्" इति ; क्वचित् प्रकृतिर्लिङ्गं चोह्यते, यथा तस्मिन्नेव[7] "अग्नये जुष्टं निर्वपामि[8]" इति मन्त्रे आदित्यं चरुं प्राप्ते[9] "अदित्यै जुष्टम्" इति ; क्वचित् प्रकृतिः वचनं चोह्यते, यथा तस्मिन्नेव मन्त्रे वैश्वदेवं चरुं प्राप्ते "विश्वेभ्यो देवेभ्यः" इति ; क्वचिल्लिङ्गं वचनं चोह्यते, यथा "प्रास्मा अग्निं भरत" इति मन्त्रे[11] "मल्हा आलभेत" इति विहितान्[10] पशून् प्राप्ते "प्राभ्योऽग्निम्" इति ; क्वचित् त्रीण्यप्यूह्यन्ते, यथा "आपो देवीः" इति मन्त्रे "आज्यं प्रोक्षणम्" इति सोमारौद्रचरौ विहितं घृतं प्राप्ते "घृत देव[12]" इति ; क्वचित् सकलस्य पदस्याभ्यासरूप ऊहः यथा "एकधास्य त्वचमाच्छ्य-

१. T. पेक्षया
२. T. प्रत्यमाने
३. T adds तु
४. G. क्रियायामिरापदे
५. Both G and T read दर्श...यागे after समोहः G दर्शधर्माणां तु
६. G. "अग्नये जुष्टं निर्वपामि" इत्यत्राग्नि-स्थाने सौर्यचरौ "सूर्याय" इति
७. T omits तस्मिन्नेव
८. T omits निर्वपामीति मन्त्रे
९. T adds मन्त्रे
१०. T. विहितं पशुं
११. G. मन्त्रेण
१२. G. घृतं देवं

तात्" इति मन्त्रे पशुगणं प्राप्ते "एकधैकधा" इति । एवमूहः सापवादो नवमे प्रपञ्चितः[1] ॥

एवमातिदेशिकपदार्थगतरूपान्तरात्मकोहनिरूपणानन्तरं तन्निवृत्त्यात्मको बाधो दशमे निरूपितः । निवृत्तिश्च कस्यचित् क्वचिदतिदेशवाक्यप्रवृत्तिकाले प्रकृतावविज्ञातत्वेन तद्ग्राह्यत्वासंभवात्, यथा दर्शपूर्णमासाङ्गभूताया आरम्भणीयायाः[याः आम्भणीयायाम्] । न ह्यारम्भणीयाविधानसमये[2] दर्शपूर्णमासयोरारम्भणीयाङ्गमिति विज्ञातम्, येन सापि प्रयाजादिवदतिदेशवाक्येन[3] गृह्येत ; कस्यचिदतिदेशवाक्यप्रवृत्तिकाले प्रकृतौ[4] विज्ञातस्याप्यसम्भवान्निवृत्तिः, यथा पवमानेष्टावग्निहोत्रहवण्याः । ययाग्निहोत्रं हुतं साग्निहोत्रहवणी प्रकृतौ "अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपति" इति निर्वापकरणत्वेन[5] ग्राह्येति स्थितम् । न च पवमानेष्टिसमयेऽग्निहोत्रं हुतम् । क्वचित् द्वारलोपान्निवृत्तिः तत्र द्वारलोपः क्वचित् द्वारस्याभिमतस्य[6] स्वतः सिद्धतया, यथा कृष्णलेष्ववघातद्वारस्य वैतुष्यस्य स्वतःसिद्धतयावघातस्य निवृत्तिः ; क्वचित् पूर्वसिद्धतया, यथा "खलेवाली यूपो भवति" इत्यत्र खलेवाल्याः[7] प्रागेव च्छित्वा तक्षणेन श्लक्ष्णीकृत्य निखातायाः छेदनतक्षणोच्छ्रयणादीनां[8] निवृत्तिः ; क्वचित् द्वारसंपादनाशक्त्या । यथा—प्राशित्रेडाभक्षणार्थेषु कृष्णलेषु अभिघारणजन्योपकारस्य स्वादिम्नः संपादयितुमशक्यत्वात् अभिघारणस्य[9] ; क्वचित् सिद्धशेषिविरोधान्निवृत्तिः, यथा—आग्रयणदक्षिणा[10]रूपे वत्सेऽन्वाहार्यधर्मस्य पाकस्य । पाके हि कृते वत्सो नश्येत् ; तन्मांसमेव दक्षिणा स्यात् । क्वचित् साध्यशेषिविरोधात् तन्निवृत्तिः[11], यथा "बार्हस्पत्यो नैवारः

---

१. T. विचिन्तितः

२. T विधिसमये

३. T. देशवाक्येन

४. T. प्रवृत्तौ

५. T. अत्र निर्वापे करणत्वेन

६. G Space is left out for writing द्वारस्य

७. T. प्रागेव खलेवाल्याः

८. T. उच्छ्रूणातां

९. G. अभिघारणनिवृत्तिः

१०. G Space is left out for writing णदक्षि

११. T omits तत्

सप्तदशशरावः चरुर्भवति" इत्यत्र निर्वाप्येषु[1] "चतुरो मुष्टीन्निर्वपति" इत्यति-देश[2]प्राप्तस्य चतुर्मुष्टिपरिमाणस्य सप्तदशपरिमाणचरुरूपसाध्यशेषिविरोधित्वात् संख्यामुष्ट्यो[3]रन्यतरबाधावश्यंभावे जघन्यत्वान्मुष्टिनिवृत्तिः ; क्वचिद्विरोधाभावेऽपि प्रयो[4]जनाभावान्निवृत्तिः, यथा आग्रयणदक्षिणारूपे वाससि पाकस्य । प्र[5]कृतौ हि अन्वाहार्यरूपदक्षिणाद्रव्यनिष्पत्त्यर्थम् "दक्षिणाग्नावपरिमितं महान्तमोदनं [6]पचति" इति पाको विहितः । इह दक्षिणाद्रव्ये वाससि प्रागेव निष्पन्ने स्थिते तन्निष्पत्त्यनुपयोगिना किं पाकेन ॥

द्वा[7]रलोपान्निवृत्तिरित्यत्र द्वारशब्देन यद्द्वारतया फलतया वा प्रयोजनं त[8]त्सर्वं विवक्षितम् । तेन मृते यजमाने क्रियमाणायामिष्टौ "आयुराशास्ते" इत्यादिमन्त्राणां विवक्षितफलानां मृतयजमानस्यायुरादिफललोपान्निवृत्तिरप्यु-दाहरणमित्यादि[9] द्रष्टव्यम्[10] ॥

क्वचित् प्रत्याम्नानात् प्राकृतपदा[11]र्थानां निवृत्तिः । साप्यनेकविधा । क्वचि-दुपदिष्टपदार्थविरोधान्निवृत्तिः, यथा—"औदुम्बरो यूपो भवति" इति वैकृत[12]पशौ अतिदेशप्राप्तयूपोद्देशेन उदुम्ब[13]ररूपप्रकृतिद्रव्यविधानात्[14] उदुम्बरप्रकृतिके यूपे प्राकृतस्य बिल्वपलाशादेः विरोधेन प्रकृतित्वासम्भवान्निवृत्तिः ; क्वचिदुपदिष्ट-[15]पदार्थगतश्रुतनैरपेक्ष्यविरोधान्निवृत्तिः, यथा—"नैवारश्चरुर्भवति" इत्यत्र नीवारप्रकृतिके चरौ व्रैहतण्डुलानामपि मिश्रणेन प्रकृतित्वसम्भवेऽपि नीवारशब्दपर-

---

१. T. निर्वापेषु
२. T. देशप्राप्तसप्तदशशरावपरिमाण-
३. T. मुष्टेः
४. G. Space is left out for writing योजनाभावात्
५. T. प्रवृत्तौ
६. G. Space is left out for writing पच...दक्षिणा
७. G. adds यदा
८. G. तत्सर्वमपि वि...तमनेन
९. G. इति
१०. T. द्रव्येष्टौ
११. T. पदार्थनिवृत्तिः
१२. G. दैक्षपशौ
१३. T. औदुम्बरयूप
१४. T विधौ
१५. T omits पदार्थ

तद्धितोत्पत्त्यवगतनैरपेक्ष्यविरोधात्[1] व्रीहीणां निवृत्तिः । नीवाराणां व्रीहिसापेक्षाणां चरुप्रकृतित्वे हि सापेक्षमसमर्थमिति असमर्थात् तद्धितोत्पत्तिः न स्यात् । क्वचिदविरोधेऽपि नैरपेक्ष्यान्निवृत्तिः, यथा—आग्रयणे "वासो दक्षिणा" "वत्सः प्रथमजो दक्षिणा" इति श्रुताभ्यां वासोवत्साभ्याम् ऋत्विजामानतौ तयोरन्वाहार्यनिरपेक्षकारणत्वात् प्राकृतान्वाहार्यदक्षिणाया[2] निवृत्तिः ; क्वचिन्नैरपेक्ष्याभावेऽपि नियमवशात् निवृत्तिः, यथा—ऋतपेये "औदुम्बरसोमचमसो दक्षिणा सप्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देयः" इति श्रुतेन सोमचमसेन केवलं ब्रह्मणे दत्तेन लौकिकोपायान्तरमनपेक्ष्य ऋत्विजामानतेः[3] असम्भवेऽपि श्रुतनियमविधिवशात् प्राकृत[4]द्वादशशतदक्षिणाया निवृत्तिरित्युदाहरणीयम्[5] ॥

क्वचित् प्रतिषेधात् प्राकृतपदार्थनिवृत्तिः । प्रतिषेधशब्देनात्र यः कश्चित् प्राकृतपदार्थनिवृत्तिपरो[6] विधिः स सर्वोऽपि विवक्षितः । तेन महापितृयज्ञे "नार्षेयं वृणीते" इत्यनेन आर्षेयवरणवर्जं प्रकृतिवत् कुर्यात् इति पर्युदासेन या तस्मिन्नार्षेयवरणनिवृत्तिः[7] "न तौ पशौ करोति" इति आज्यभागनिषेधा[8]द्वा पशावाज्यभागनिवृत्तिः, "आज्यभागौ यजति[9]" इति अपूर्वतापरविधिना आज्यभागयोः[10] या गृहमेधीये निवृत्तिः सा सर्वा[11]प्यत्रोदाहरणम् । [12]एवं च दर्शपूर्णमासयोः "कपालेषु श्रपयति" इति वाक्यस्य तण्डुलहविष्केषु चित्रादिषु व्रीह्युपादाननिवृत्तेरेव फलत्वात् साप्यत्रोदारणम् । यथा च "कपालेषु[13] श्रपयति" इति विधेः तण्डुलहविष्कासु विकृतिषु प्रकृतिद्रव्योपादाननिवृत्तिरेव फलम् , तथा [14]प्रपञ्चेन प्रसाधितमस्माभिः **विधिरसायने** ॥

---

१. G. तद्धितानुत्पादात्

२. T. प्राकृतान्वाहार्ये

३. G. नतेः

४. T प्राकृत्या

५. T. उदाहार्यम्

६. T. निवृत्तिफलको

७. G. Space is left out for writing न्नार्षे...वृत्तिः

८. T. निषेधात्

९. G. करोति

१०. T. भागानां

११. T omits सर्वा

१२. G omits एवं च

१३. G. Space is left out for writing लेषु...विधेः

१४. T omits प्रपञ्चेन

एवमुपदेशविषये[1] अतिदेशविषये च पृथङ्निरूपणीयेषु निरूपितेषु तदुभयसाधारणयोः तन्त्रप्रसङ्गयोः निरूपणीययोः एकादशे तन्त्रं निरूपितम् । तत्त्रिविधम्—फलतन्त्रम्, पदार्थतन्त्रम्[2], अनुष्ठानतन्त्रम् चेति । "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इत्यत्र[3] फलमुद्दिश्योपादीयमानानां आग्नेयादीनां षण्णां द्वन्द्वावगतम्, "राजसूयेन[4] स्वाराज्यकामो यजेत" इत्यत्र बहूनामिष्टिपशुसोमानामेकेन नाम्नोपादानात्[5] तन्त्राभिधानावगतं च साहित्यं विवक्षितमिति सहितानां फलान्वयात् आग्नेयादीनां षण्णां फलं राजसूयनामगृहीतानां च फलं साधारणम् । तदेतत् फलतन्त्रम् ॥

"समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत" "पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत" "दर्शपूर्णमासयोः चत्वार ऋत्विजः" इति विहिता देशकालकर्तार एकफलसाधनानां कर्मणां यथायोगं साधारणा इत्येतत्पदार्थतन्त्रम् ॥

एकफलानामेकदेशकालकर्तृकाणां यदङ्गभूतप्रयाजाद्यनुष्ठानं साधारणं तदनुष्ठानतन्त्रम् । फलैक्येऽपि यत्र देशकालकर्तॄणामन्यतमस्यापि भेदः तत्र प्रतिप्रधानमङ्गानुष्ठानावृत्तिलक्षणः आवापः । तत्र द्वादशाहे द्वादशानां सोमयागानां द्वादशस्वहस्सु कर्तव्यानां कालभेदात् सुत्याकालकर्तव्यसवनीयपशुप्रभृत्यङ्गानुष्ठानावृत्तिः, वरुणप्रघासेषु नवहविष्कायामिष्टौ विहारद्वयं विधाय "अष्टावध्वर्युरुत्तरे विहारे हवींष्यासादयति मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्" इति देशभेदविधानात् तत्र तत्र देशेऽष्टानां हविषां मारुत्याश्चाङ्गानुष्ठानं भिद्यत इति देशभेदेन तदावृत्तिः; तत्रैव "गार्हपत्ये पत्नीसंयाजान् जुहोति" इति विहितानाम् आपराग्निकहोमानां[6] देशकालैक्येऽपि अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृरूप-

---

१. G विषयेष्वतिदेशविषयेषु च

२. G. अनुष्ठानतन्त्रं पदार्थतन्त्रं चेति

३. T adds बहूनाम् एकं

४. T. राज...नावगतं is written after आग्नेयादीनां षण्णां

५. T. नाम्ना तन्त्रा

६. G. आपराह्णिक

कर्तृभेदात् भेदः। यत्र कर्तृत्वाधिष्ठानाभेदेऽपि कर्तृकारकभेदः तत्रापि प्रयोगभेदेन अङ्गानुष्ठानावृत्तिरेव[1], यथा "अग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति वामनो वही दक्षिणा" "सोमापौष्णं चरुं निर्वपति श्यामो दक्षिणा" इत्यादिवाक्यविहितेषु[2] राजसूयान्तर्गतयागेषु देशकालफलभेदाप्रतीतावपि वामनानतैः आग्नावैष्णवयागः कर्तव्यः ; श्यामानतैः सोमापौष्णः चरुः कर्तव्य इत्येवं दक्षिणाव्यवस्थया[3] तद्भेदात् कर्तृरूपं भिद्यत इति ततः[4] [इत्यतः] प्रतियागप्रयोग-भेदात् अङ्गानुष्ठानावृत्तिः। यानि तु कालभेदेन कर्तव्यानामपि प्रधानानां[5] कर्मकालाद्यङ्गानि तान्यगृह्यमाणविशेषत्वात् सर्वेषां[6] तन्त्रं भजन्ति, यथा ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयसवनीयानूबन्ध्यपशूनाम् "दीक्षासु यूपं छिनत्ति" इति दीक्षाकालकर्तव्यत्वेन विहितो यूपः ; यथा द्वादशाहे द्वादशानां सोम-यागानामहर्भेदेन कर्तव्यानां दीक्षोपसदादय इत्येवं[7] सापवादं तन्त्रमेकादशे निरूपितम् ॥

द्वादशे प्रसङ्गो निरूपितः। अन्यार्थेनान्यस्य तत्प्रयुक्तिशक्तस्य[8]उपकारः प्रसङ्गः—यथा भोजनार्थं प्रथममागतस्याचार्यस्य कृतेन सूपापूपादिना पश्चादागतस्य स्वयमाचार्यनैरपेक्ष्येणापि सूपापूपादिप्रयुक्तिशक्तस्य[9] जामातुरुपकारः। यत्तु अन्या-र्थेन स्वयं तत्प्रयुक्तिशक्तिरहितमुपक्रियते तन्न प्रसङ्गि ; किन्तु आचार्यार्थकृत-सूपाद्युपक्रियमाणपरिचारकादिवत् तदुपजीव्यप्रयोजकम्[10], यथा दध्यानयनेन उपक्रियमाणं वाजिनम्। पुरोडाशकपालं प्रति तुषोपवापस्य शेषित्वे सत्यपि न तत्प्रयुक्तिशक्तिः पुरोडाशकपालेनेति सविशेषणोपादानेन[11]ान्यप्रयुक्त्युप-जीवित्वाविष्करणात्। स च प्रसङ्गः त्रिविधः—अनुष्ठानप्रसङ्गः पदार्थप्रसङ्गः

---

१. T. प्रयोगभेदादङ्गानामावृत्तिरेव

२. G. वाक्येषु

३. G. व्यवस्थितया

४. G. Space is left out for writing ततः . . . अङ्ग

५. T. प्रधानकर्मणा कर्म-

६. G. Space is left out for writing सर्वेषां तन्त्रं

७. T. इत्येवं रूपेण

८. T. शक्तिकस्य

९. T. शक्तिकस्य

१०. T. प्रयोजनं

११. G. Space is left out for writing नान्य . . . प्रसङ्गः

शास्त्रप्रसङ्गश्चेति । तत्र पश्वर्थप्रयाजाद्यनुष्ठानेन पशुपुरोडाशाद्युपकारोऽनुष्ठान-प्रसङ्गः ; सौमिक्या वेद्या सोमान्तर्गतेष्टिपशूनामुपकारः पदार्थप्रसङ्गः ; "याजनादिभिः ब्राह्मणो धनमार्जयेत्" इति द्रव्यार्जनशास्त्रेण ज्योतिष्टोमादिशास्त्रस्य ऋत्विगपेक्षस्याविशेषेग त्रैवर्णिकानामार्त्विज्यमाक्षेप्तुं प्रवृत्तस्योपकारः शास्त्रप्रसङ्गः—इत्येवमादिरूपेण द्वादशे सापवादः प्रसङ्गो निरूपितः ॥

इति धर्ममीमांसासारसङ्ग्रहव्याख्या परिभाषा
पूर्वमीमांसाविषयसङ्ग्रहदीपिका
अप्पय्यदीक्षितकृता
॥ समाप्ता ॥

——— :o: ———

जैमिनीयन्यायमालाविषयसूचिका

विषयानुक्रमणिका

द्वितीयोध्यायः [कर्मभेदः]

प्रथमः पादः

तृतीयोऽध्यायः [शेषशेषित्वविचारः]

प्रथमः पादः

द्वितीयः पादः

पंचमः पादः

विषयानुक्रमणिका

चतुर्थः पादः

पंचमाध्यायः [अनुष्ठानक्रमः]

प्रथमः पादः

[अधि०] [पार्श्व]

सप्तमः पादः

अष्टमः पादः

सप्तमोऽध्यायः [अतिदेशः]

प्रथमः पादः

द्वितीयः पादः

तृतीयः पादः

चतुर्थः पादः

अष्टमोऽध्यायः [विशेषातिदेशः]

प्रथमः पादः

चतुर्थः पादः

दशमोऽध्यायः [बाधः]

प्रथमः पादः

चतुर्थः पादः

विषयानुक्रमणिका

अष्टमः पादः

एकादशोऽध्यायः [तन्त्रम्]

प्रथमः पादः

विषयानुक्रमणिका

द्वितीयः पादः

तृतीयः पादः

चतुर्थः पादः

अध्यायपादाधिकरणप्रदर्शकयन्त्रम्

अध्यायः	पादेषु अधिकरणानि								आहत्याधिकरणानि
	प्र०	द्वि०	तृ०	च०	प०	ष०	स०	अ०	
प्रथमः	8	4	10	20					42
द्वितीयः	18	13	14	2					47
तृतीयः	15	19	20	21	20	16	23	23	157
चतुर्थः	17	13	20	12					62
पचमः	18	12	15	9					54
षष्ठः	13	11	21	14	21	7	13	9	109
सप्तमः	5	1	14	3					23
अष्टमः	19	6	6	4					35
नवमः	18	20	14	15					67
दशमः	11	34	20	27	26	22	20	19	179
एकादशः	11	16	16	21					64
द्वादशः	21	15	16	16					68
									907 समुदिताधिकरणानि

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरस्य

प्रथमोऽध्यायः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥
युक्तिं मानवतीं विदन् स्थिरधृतिर्भेदे विशेषार्थभाक्
आप्तोहः क्रमकृत्प्रयुक्तिनिपुणः श्लाघ्यातिदेशोन्नतिः ।
नित्यस्फूर्त्यधिकारवान् गतसदाबाधः स्वतन्त्रेश्वरो
जागर्ति श्रुतिमत्प्रसङ्गचरितः श्रीवुक्कणक्ष्मापतिः ॥ २ ॥
यद् ब्रह्म प्रतिपाद्यते प्रगुणयत् तत् पञ्च मूर्तिप्रथां
तत्रायं स्थितिमूर्तिमाकलयति श्रीवुक्कणक्ष्मापतिः ।
विद्यातीर्थमुनिस्तदात्मनि लसन् मूर्त्तिस्त्वनुग्राहिका
तेनास्य स्वगुणैरखण्डितपद सार्वज्ञ्यमुद्योतते ॥३॥
इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैव्यस्य मेधातिथिः
धौम्यो धर्मसुतस्य वैण्यनृपतेः स्वौजा निमेर्गौतमिः ।
प्रत्यग्दृष्टिररुन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो
यद्वत् तस्य विभोरभूत् कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥ ४ ॥
स खलु प्राज्ञजीवातुः सर्वशास्त्रविशारदः ।
अकरोत् जैमिनिमते न्यायमालां गरीयसीम् ॥ ५ ॥
तां प्रशस्य सभामध्ये वीरश्रीवुक्कभूपतिः ।
कुरु विस्तरमस्यास्त्वमिति माधवमादिशत् ॥ ६ ॥

स भव्याद् भारतीतीर्थयतीन्द्रचतुराननात् ।
कृपामव्याहतां लब्ध्वा पराघ्र्यप्रतिमोऽभवत् ॥ ७ ॥
निर्माय माधवाचार्यो विद्वदानन्ददायिनीम् ।
जैमिनीयन्यायमालां व्याचष्टे बालबुद्धये ॥ ८ ॥

न्यायमालाया आदौ स्वकीयग्रन्थत्वद्योतनाय स्वमुद्रारूपमनेकार्थगर्भं देवतानमस्कारप्रतिपादकं श्लोकं पठति । वागीशाद्या इति ।

इष्टदेवतां नमस्कृत्य चिकीर्षितार्थपरिपालनाय पालके स्वामिनि विद्यमानं महिमानमनुस्मारयति । युक्तिं मानवतीमिति । अत्र चिकीर्षितधर्मशास्त्रे वर्तमानानां द्वादशानामध्यायानां ये प्रतिपाद्या अर्था ये च नीतिशास्त्रोक्ता राजधर्मास्ते सर्वेऽप्यस्मिन् भूपतौ उपलभ्यन्ते । नीतिपक्षे युक्तिर्योगः सन्धिः । सा च युक्तिः मानवती । मानः सत्कारः चतुर्षु सामभेददानदण्डेषु उपायेषु प्रथमः उपायः । वैरिणो जाड्यभेदो द्वितीयः उपायः । एताभ्यां दानदण्डावप्युपलक्ष्येते । एतैश्चतुर्भिरुपायैर्विशेषेणार्थं धनं भजति प्राप्नोति । एतावता प्रत्युचयः कथितः । अवशिष्टेन स्वराज्यप्रतिपालनप्रकारः प्रतिपाद्यते । आप्तेषु अमात्यप्रभृतिषु पुरुषेषु अयमीदृशस्य व्यापारस्य योग्यो नान्यस्य इत्येवमूहापोहकुशलः । राजसभायामेते तपस्विनः पूज्या विप्रा दक्षिणभागे उपवेशनीया एते च भृत्या वामभागे इति क्रमं करोति । तत् तत् ग्रामेषु अधिकृतान् पुरुषान् उचितबुद्धिप्रदानेन प्रयोक्तुं निपुणः । समुद्रपर्यन्तत्वे नातिबहुलस्य देशस्य उन्नतिः समस्तभोग्यवस्तुसम्पत्तिः । सा च परराष्ट्र-

निवासिभिः सकलप्राणिभिः श्लाघ्यते। इदं कर्त्तव्यमिदं नेत्येवं कार्य्याकार्य्यविषया स्फूर्त्तिस्तस्यामधिकारोऽस्य राज्ञो नित्यः। सर्वज्ञाप्रतिहतबुद्धित्वात्। गतो विनिवारितः सतां तपस्विनाम् आबाधो विघ्नो येनासौ गतसदाबाधः। देशान्तराधिपतीनां राज्ञाम् एतदधीनत्वेनापरप्रेष्यत्वादय स्वतन्त्रः। जगदीश्वरस्य विद्यातीर्थमुनेर्भोगमूर्तित्वेनाय मीश्वरः। यस्य सभायां गोष्ठीरूपः प्रसङ्गो वेदार्थविषयत्वेन श्रुतिमान्। यदीयं चरितमपि निरन्तरं वेदोक्तरहस्यार्थानुष्ठानरूपत्वेन श्रुतिमत् भवति। सोऽयं श्रुतिमत्प्रसङ्गचरितः। एवंविधो बुक्कणभूपतिः अन्तः परमेश्वरध्याने वहिः प्रजापालने च नित्यं जागर्त्ति। यथा नीतिशास्त्रोक्तेषु सामभेदादिषु अयं कुशलः। तथा सर्वज्ञावतारत्वात् धर्मशास्त्रोक्तेषु प्रमाणादिप्रसङ्गान्तेषु अध्यायार्थेषु कुशलः। ते च अध्यायार्था उपरिष्टात् प्रदर्शयिष्यन्ते।

राज्ञः सर्वज्ञत्वं सोपपत्तिकं प्रकटयति यद् ब्रह्म प्रतिपाद्यत इत्यादिना। सर्वासूपनिषत्सु प्रतीयमानं यत् परं ब्रह्म तदेव शैवागमेषु सृष्टिस्थितिसंहारनिरोधनानुग्रहलक्षणपञ्चकृत्य सिद्ध्यर्थमीशानतत्पुरुषाघोरवामदेवसद्योजातलक्षणानां पञ्चानां मूर्तीनां प्रथां प्रसिद्धिं विस्तारं वा प्रगुणयति प्रकटीकरोतीति प्रतिपाद्यते। तत्र तासु मूर्त्तिष्वयं भूपालः स्थितिमूर्तिं धत्ते। तस्या मूर्तेरात्मनि लसन् विद्यातीर्थमुनिः कृत्स्नस्य जगतोऽनुग्राहिका मूर्तिरित्युच्यते। यस्मादयं भूपो वेदान्तोक्तं परं ब्रह्म यस्माच्चागमोक्ता महेश्वरस्य स्थितिमूर्त्तिर्यस्माच्च श्रीविद्यातीर्थमुनि-

स्तदात्मनि सन्निधाय प्रकाशते। तस्मात् सर्वज्ञत्वमस्य राज्ञ उत्कर्षेणाविद्वदङ्गनागोपालमविवादेन प्रतिभासते।

उक्तगुणोपेतस्य राज्ञो मन्त्रिणं नानापुराणप्रसिद्धदृष्टान्तै-र्हितकारितया प्रशंसति। इन्द्रस्याङ्गिरस इति।

चिकीर्षितग्रन्थे श्रद्धातिशयमुत्पादयितुं कर्तृगौरवं प्रकटयति।

श्रुतिस्मृतिसदाचारपालको माधवो बुधः।
स्मार्तं व्याख्याय सर्वार्थं द्विजार्थं श्रौत उद्यतः॥ ८॥

सर्ववर्णाश्रमानुग्रहाय पुराणसारपराशरस्मृतिव्याख्या-नादिना स्मार्तो धर्मः पूर्वं व्याख्यातः। इदानीं द्विजानां विशेषानुग्रहाय श्रौतधर्मव्याख्यानाय प्रवृत्तः।

ग्रन्थमारिप्सुर्गुरुमूर्त्युपाधिकं सकलवेदशास्त्रप्रवर्त्तक-त्वेनालोचितेष्टदेवतारूपं परमेश्वरमादौ नमस्कृत्य श्रोतृ-प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं विषयप्रयोजने दर्शयंस्तं ग्रन्थं प्रतिजानीते।

प्रणम्य परमात्मानं श्रीविद्यातीर्थरूपिणम्।
जैमिनीयन्यायमाला श्लोकैः संगृह्यते स्फुटम्॥ १॥

जैमिनिप्रोक्तानि धर्मनिर्णायकान्यधिकरणानि न्यायाः तेऽस्य ग्रन्थस्य विषयः। पठितुं सुशकैः कतिपयैरेव श्लोकै-स्तेषां स्फुटीभावः प्रयोजनम्। न्यायमाला संगृह्यत इति ग्रन्थनामनिर्देशपूर्विका प्रतिज्ञा। तस्य करिष्यमाणग्रन्थस्य प्रकारं दर्शयति।

एको विषयसन्देहपूर्वपक्षावभासकः।
श्लोकोऽपरस्तु सिद्धान्तवादी प्रायेण कथ्यते॥ २॥

चत्वारोऽवयवा एकश्लोकेनोक्ताः क्वचित् क्वचित्।
यत्र क्वापि बहुश्लोकैरुच्यन्तेऽतो न विस्तरः॥ ३॥

एकैकस्याधिकरणस्य विषयः सन्देहः सङ्गतिः पूर्वपक्षः सिद्धान्तश्चेति पञ्चावयवाः। तत्र सङ्गतिरनन्तरमेव व्युत्पादयिष्यमाणेन प्रकारेण प्रत्यधिकरणं स्वयमेवोहितुं शक्यते। अवशिष्टानां चतुर्णामवयवानां संग्राहकाः क्वचित् बहवः श्लोकाः क्वचिदेक इत्यावापोद्वापाभ्यामन्ततः प्रत्यधिकरणं श्लोकद्वित्वे संख्या पर्यवस्यति। अतो बहुत्वाद् बिभ्यता ग्रन्थगौरवशङ्का न कर्त्तव्या। तमेव ग्रन्थबाहुल्याभावं स्फुटीकुर्वन् रूपकव्याजेन सुबोधत्वं दर्शयति।

सर्वथापि सहस्रे द्वे नातिक्रामति संग्रहः।
मीमांसासागरस्तेन क्रीड़ापुष्करिणी भवेत्॥ ४॥

श्लोकेन श्लोकाभ्यां श्लोकैर्वा यथासम्भवं न्यायः संगृह्यताम्। सर्वथापि सहस्रन्यायसंग्रहरूपो ग्रन्थः श्लोकसहस्रद्वयपूर्त्तेरर्वागेव समाप्यते। न तु सहस्रद्वयमतिक्रामति। भाष्यटीकादीनां बहुत्वाद् दुरवगाहत्वाच्च मीमांसा सागरसमा पूर्वमासीत्। क्रियमाणेन त्वनेनैव ग्रन्थेन दोषद्वयरहितेन राजपुत्राणां बालानां क्रीड़ार्थं निर्मितया नातिदीर्घपुष्करिण्या समा भविष्यति। यद्यपि शास्त्रदीपिकादौ क्वचित् क्वचित् संग्रहश्लोकोऽस्ति तथापि न सर्वत्र विद्यते। यत्रास्ति तत्रापि विषयसंशययोरसंग्रहान्न श्लोकपाठमात्रेणाधिकरणमुपन्यसितुं शक्यते। अतो न क्वापि गतार्थत्वं शङ्कनीयम्। सङ्गतिं व्युत्पादयति।

शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतयस्त्रिधा।

शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्सङ्गतिरूह्यताम् ॥ ५ ॥

शास्त्रसङ्गतिरध्यायसङ्गतिः पादसङ्गतिश्चेति त्रिविधा सङ्गतिः। सा च शास्त्रादीनां त्रयाणामसाधारणे विषये ज्ञाते सति स्वयमेवोहितुं शक्या। शास्त्रस्याध्यायानां चासाधारणं विषयं दर्शयति।

धर्मो द्वादशलक्षण्यां व्युत्पाद्यस्तत्र लक्षणैः।
प्रमाणभेदशेषत्वप्रयुक्तिक्रमसंज्ञकाः ॥ ६ ॥
अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन विशेषतः।
ऊहो बाधश्च तन्त्रञ्च प्रसङ्गश्चोदिताः क्रमात् ॥ ७ ॥

लक्षणान्यध्यायाः। द्वादशानां लक्षणानां समाहारो द्वादशलक्षणी। तादृशस्य द्वादशाध्यायोपेतस्य शास्त्रस्य धर्मो विषयः। प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता द्वादशपदार्थाः क्रमाद् द्वादशानामध्यायानां विषयाः प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादादिरूपं धर्मे प्रमाणं निरूपितम्। द्वितीये यागदानादिकर्मभेदः। तृतीये प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाद्यर्थत्वेन तच्छेषत्वम्। चतुर्थे गोदोहनस्य पुरुषार्थत्वप्रयुक्त्यानुष्ठानम्। नतु क्रत्वर्थत्वप्रयुक्त्येत्येवमादयः। पञ्चमे क्रमनियतिविशेषत्वादयः। षष्ठे कर्त्तुरधिकारो नान्धादेरित्यादयः। सप्तमे समानमितरच्छ्येनेनेत्यादिप्रत्यक्षवचनेनाग्निहोत्रादिनाम्नानुमितवचनेन च सामान्यतोऽतिदेशः। अष्टमे सौर्य्यं चरुं निर्वपेदित्यत्र निर्वापस्तद्धितेन देवतानिर्देश एकदेवतात्वमौषधद्रव्यकत्वमित्यादिलिङ्गेनाग्नेयपुरोडाशेऽतिकर्त्तव्यतैव नान्यस्येत्येवमादिर्विशेषतोऽतिदेशः। नवमे प्रकृतावग्नये जुष्टं निर्वपामि इति पठिते मन्त्रे विकृतौ सौर्य्यचरा-

वह्निपदपरित्यागेन सूर्य्यपदप्रक्षेपेण सूर्य्याय जुष्टं निर्वपामि इत्येवमादूहः। दशमे कृष्णलेषु चोदकप्राप्तस्यावघातस्य वितुषीकरणासम्भवेन लोप इत्येवमादिबाधः। एकादशे बहूनामाग्नेयादीनां प्रधानानां सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकार इत्यादितन्त्रम्। द्वादशे प्रधानस्य पश्चोरुपकारायानुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन पश्वङ्गपुरोडाशेऽप्युपकार इत्यादिप्रसङ्गः। पादानामसाधारणं विषय दर्शयति।

विध्यर्थवादस्मृतयो नाम चेति चतुर्विधम्।
प्रथमाध्यायगैः पादैश्चतुर्भिर्मानमीरितम्॥ ८॥

प्रथमे पादे विधिरूपं मानमीरितम्। द्वितीयेऽर्थवादरूपम्। अर्थवादो मन्त्रस्याप्युपलक्षकः। तृतीये स्मृतिरूपम्। स्मृतिराचारमप्युपलक्षयति। चतुर्थे उद्भिच्चित्रादि नामरूपम्॥

उपोद्घातः कर्मभेदमानं तस्यापवादगीः।
प्रयोगभेद इत्येते द्वितीयाध्यायपादगाः॥ ९॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे आख्यातमेवापूर्वबोधकमपूर्वसद्भाव इत्यादिकः कर्मभेदचिन्तोपयुक्त उपोद्घातो वर्णितः। द्वितीये धातुभेदपुनरुक्त्यादिभिः कर्मभेदः। तृतीये रथन्तरादीनां कर्मभेदप्रामाण्यापवादः। चतुर्थे नित्यकाम्ययोः प्रयोगयोर्भेदः।

श्रुतिर्लिङ्गं च वाक्यादि विरोधप्रतिपत्तयः।
अनारभ्योक्तिबह्वर्थस्वाम्यर्था अष्टपादगाः॥ १०॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे शेषत्वबोधकानां श्रुति-

लिङ्गादीनां मध्ये श्रुतिर्विचारिता। द्वितीये लिङ्गम्। तृतीये वाक्यप्रकरणादि। चतुर्थे निवीतोपवीतादिष्वर्थवादत्वविधित्वादिनिर्णयहेतुः श्रुत्यादेः परस्परविरोधसदसद्भावः। पञ्चमे प्रतिपत्तिकर्माणि। षष्ठेऽनारभ्याधीतानि। सप्तमे बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि। अष्टमे याजमानानि॥

प्रधानस्य प्रयोक्तृत्वमप्रधानप्रयोक्तृता।
फलचिन्ता जघन्याङ्गचिन्तेत्येते चतुर्थगाः॥ ११॥

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रधानभूतामिक्षादध्यानयनस्य प्रयोजिकेत्यादिप्रधानप्रयोक्तृत्वं विचारितम्। द्वितीये त्वप्रधानम्। वत्सापाकरणं शाखाच्छेदे प्रयोजकमित्याद्यप्रधानप्रयोक्तृत्वम्। तृतीये जुहूपर्णमयीत्वादेरपापश्लोकश्रवणादिफलभावाभावचिन्ता। चतुर्थे राजसूयगतजघन्याङ्गाक्षद्यूतादिचिन्ता।

श्रुत्यादिभिः क्रमस्तस्य विशेषो वृद्ध्यवर्धने।
श्रुत्यादेर्बलता चेति पञ्चमाध्यायपादगाः॥ १२॥

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे श्रुत्यर्थपाठादिभिः क्रमो निरूपितः। द्वितीये वाजपेयगतेषु सप्तदशसु पशुष्वेकैकधर्मसमापनमित्यादिक्रमविशेषः। तृतीये पञ्चप्रयाजादीनामावर्त्तनेनैकादश्यमित्यादिवृद्धिः। अदाभ्यग्रहचितिष्वनावृत्तिरित्यादिवृद्ध्यभावः। चतुर्थे क्रमनियामकानां श्रुत्यर्थपाठादीनां प्रबलदुर्बलभावः।

अधिकारी तस्य धर्माः प्रतिनिध्यर्थलोपने।
दीक्षा सत्रं देयवह्नी षष्ठे पादेष्वमी स्थिताः॥ १३॥

षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे कर्माधिकारः कर्त्तुरस्त्यन्धादेर्नास्ति स्त्रिया अस्ति । योऽस्ति स च पत्या सहेत्येवमादिनाधिकारी निरूपितः । द्वितीये सत्राधिकारिणां प्रत्येकं कृत्स्नं फलम् । दर्शपूर्णमासयोः कर्त्रैक्यनियमः । काम्यकर्मसमापनीयमित्येवमादयोऽधिकारिधर्मा उक्ताः । तृतीये द्रव्यस्य प्रतिनिधिरस्ति । देवादीनामग्न्यादीनामधिकारिणश्च स नास्तीत्यादिनिरूपणम् । चतुर्थे पदार्थलोपनं विचारितम् । अवत्तनाशे सत्याज्येन यजेत् । इडाद्यर्थनाशे प्रति शेषान्न ग्राह्यमित्यादिकम् । पञ्चमे कालापराधेन चन्द्रोदये सत्यभ्युदयेष्टिः प्रायश्चित्तम् । ज्योतिष्टोमस्यैकादयो दीक्षाः । द्वादशाहस्य द्वादश दीक्षा इत्यादि निरूपितम् । षष्ठे सत्राधिकारिणस्तुल्य कल्पा एव । सत्रं विप्रस्यैवेत्येवमादिकं चिन्तितम् । सप्तमे पित्रादिकं न देयम् । महाभूमिर्न देयेत्येवमादिर्देयविचारः । अष्टमे लौकिकाग्नौ उपनयनहोमः । स्थपतीष्टिस्तथैवेत्येवमाद्यग्निविचारः कृतः ।

प्रत्यक्षोक्त्यतिदेशोऽस्य शेषः साम निरूपणम् ।

नामलिङ्गातिदेशौ द्वौ सप्तमाध्यायपादगाः ॥ १४ ॥

सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे समानमितरच्छ्येनेनेत्यादिप्रत्यक्षवचनातिदेशः । द्वितीये रथन्तरशब्देन गानमात्राभिधायिना गानस्यैवातिदेश्यत्वमित्येतादृशः पूर्वोक्तातिदेशस्य शेषो विचारितः । तृतीयेऽग्निहोत्रनाम्नातिदेशः । चतुर्थे निर्वापौषधद्रव्यादिलिङ्गातिदेशः ।

स्पष्टलिङ्गादया स्पष्टात् प्रबलादप्रवादतः ।

अतिदेशविशेषाः स्युरष्टमाध्यायपादगाः ॥ १५ ॥

अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे स्पष्टेन लिङ्गेनातिदेशविशेषः। तद् यथा। सौर्य्यचरावतिदेशकानि निर्वापस्त्रहितेन देवतानिर्देश एकदेवतात्वमौषधद्रव्यकत्वमित्यादीनि स्पष्टान्याग्नेयलिङ्गानि। द्वितीये त्वस्पष्टैर्लिङ्गैरतिदेशः। तद् यथा। वाजिने हविः सामान्येन लिङ्गेन पयोविध्यन्तोऽतिदिश्यते। तत्र लिङ्गमस्पष्टम्। शीघ्रं तद्‌बुद्ध्यनुत्पादनात्। तृतीये प्रबलेन लिङ्गेनातिदेशः। तद् यथा। आभिचारिकेष्टावाग्नावैष्णवसारस्वतबार्हस्पत्येषु हविःषु त्रित्वेन लिङ्गेन यथाक्रममाग्नेयादिविध्यन्ते प्राप्ते द्विदेवत्यत्वेन लिङ्गेन प्रथम आग्नावैष्णवे तृतीयस्याग्नीषोमीयस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः। प्रबलञ्च द्विदेवत्यत्वम्। शब्दोच्चारणमात्रेण सहसा प्रतिभासात्। क्रमस्तु विलम्बितप्रतीत्या दुर्बलः। चतुर्थे दर्विहोमेष्वतिदेशोऽपोद्यते।

ऊहारम्भोऽथ सामोहो मन्त्रोहस्तत्प्रसङ्गतः।
नवमाध्यायपादेषु चतुर्ष्वेते प्रकीर्त्तिताः ॥ १६ ॥

नवमाध्यायस्य प्रथमे पाद उपोद्घातपूर्वकमूहविचारप्रारम्भः। तत्र प्रयाजादयो धर्माः अपूर्वप्रयुक्ताः। अवघातमन्त्रादिष्वविवक्षितं व्रीह्यनयादिस्वरूपं साधनविशेषत्वमात्रं विवक्षितमित्याद्युपोद्घातः। सवितृश्विपूषशब्दानां विकृतिषु नास्त्यूहः। अग्निशब्दस्यास्त्यूह इत्यादिक ऊहविचारारम्भः। द्वितीये सपरिकरः सामोहः। तृतीये मन्त्रोहः। चतुर्थे मन्त्रोहप्रसङ्गापतितो विचारः।

द्वारलोपोऽस्य विस्तारः कार्य्यैकत्वं समुच्चयः।
ग्रहसामप्रकीर्णानि नञर्थश्चाष्टपादगाः॥ १७॥

दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे बाधहेतुर्द्वारलोपो निरूपितः। तद् यथा। स्वयंकृता वेदिर्भवतीत्यत्र वेदिनिष्पादनरूपस्य द्वारस्य लोपेन निष्पादकानामुद्धननादीनां बाधः। कृष्णलेषु वितुषीकरणरूपस्य द्वारस्य लोपेनावघातस्य बाधः। द्वितीये संक्षेपेणोक्तस्य द्वारलोपस्य बहुभिरुदाहरणैर्विस्तारः। तृतीये बाधकारणं कार्य्यैकत्वम्। तद् यथा। प्रकृतौ गवाश्वादिर्दक्षिणाया ऋत्विक्परिक्रयः कार्य्यः। तथा विकृतिरूपे भूनाम्न्येकाहे धेनुरूपाया दक्षिणायास्तदेव कार्य्यम्। ततो धेन्वा गवाश्वादिर्दक्षिणा विकृतौ चोदकप्राप्ता बाध्यते। चतुर्थे नक्षत्रेष्टिविहिता उपहोमाश्चोदकप्राप्तैर्नारिष्टहोमैः सह समुच्चीयन्त इत्यादिः समुच्चयः। पञ्चमे षोडशिग्रहः प्रकृतिगामी। स चाग्रयणपात्रादेव ग्रहीतव्य इत्यादिर्बाधप्रसङ्गागतो ग्रहादिविचारः। षष्ठे साम ऋचे गेयमित्यादिर्बाधप्रसङ्गागतः सामविचारः। सप्तमे पश्वङ्गेषु हविर्भेदः। स्त इममेधीयमपूर्वकर्मेत्यादिर्बाधप्रसङ्गागतः प्रकीर्णविचारः। अष्टमे नानुयाजेष्विति पर्य्युदासो न सोम इत्यर्थवादो नातिरात्र इति प्रतिषेध इत्यादिर्बाधोपयुक्तो नञर्थविचारः।

उपोद्घातस्तथा तन्त्रावापौ तन्त्रस्य विस्तृतिः।
आवापविस्तृतिश्चैका दशाध्यायस्य पादगाः॥ १८॥

एकादशाध्यायस्य प्रथमे पादे तन्त्रस्योपोद्घातो वर्णितः। द्वितीये तन्त्रावापौ संक्षेपेणोक्तौ। तृतीये तन्त्रमुदा-

ह्रण्यबाहुल्येन प्रपञ्चितम्। चतुर्थे तथैवावापः प्रपञ्चितः।

प्रसङ्गस्तन्त्रिनिर्णीतिः समुच्चयविकल्पने।

द्वादशाध्यायपादार्था इति पादार्थसंग्रहः॥ १९॥

द्वादशाध्यायस्य प्रथमे पादे पशुधर्माणां पशुपुरोडाशे प्रसङ्गः। सौमिकवेदेरुत्तरकालीनकर्मसु प्रसङ्ग इत्यादि-विचारः। द्वितीये सवनीयपशोस्तन्त्रित्वम्। नतु सवनीय-पुरोडाशानाम्। विकृतिस्तन्त्रिणी न प्रकृतिः। अन्वारम्भ-णीया विकृतिष्वपि स्यात्। नतु प्रकृतावेवेत्यादिविचारः। तृतीये त्वग्वाससोः समुच्चयः। आधारगतानामृजुत्वसन्तत-त्वादीनां समुच्चय इत्यादिकं प्राधान्येन। यवव्रीह्योर्विकल्प इत्यादिकं समुच्चयापवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम्। चतुर्थे चैन्द्रावार्हस्पत्ययाज्यानुवाक्ययुगलयोर्विकल्प इत्यादिकं प्राधान्येन। याज्यानुवाक्ययोः समुच्चय इत्यादिकं विकल्पा-पवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम्। तदेवं द्वादशाध्यायगतेषु षष्टिसंख्याकेषु पादेषु प्रतिपाद्या अर्थाः संगृहीताः। ननु यथोक्तेभ्यः पादार्थेभ्योऽन्येऽप्यर्था बहवस्तत्तत्-पादेषु विचार्यन्ते। तेषां कथं तत्तत्पादान्तर्भाव इत्याशङ्क्याह।

उपोद्घातापवादाभ्यां प्रसङ्गानुप्रसङ्गतः।

तत्तत्पादगतत्वेन विचारान्तरमुन्नयेत्॥ २०॥

यथोक्तपादप्रतिपाद्यादन्येष्वर्थेषु यथोचितं कश्चिदुपो-द्घातः कश्चिदपवादः कश्चित् प्रसङ्गपतितः कश्चिदनुप्रसङ्ग-पतित इत्येवं पादान्तर्भाव उन्नेयः। ननु सन्त्वेवमध्या-

यानां पादानां च व्यवस्थिता अर्थाः। तदीयस्तु क्रमः कथमवगन्तव्य इत्यत आह।

शास्त्रे पूर्वोत्तरीभावोऽध्यायानामभिधास्यते।
पादानान्तु तमत्रैव लेशाद्‌व्युत्पादयामहे ॥ २१ ॥

एकस्मिन्नध्याये समाप्ते सत्यध्यायान्तरारम्भे तयोरध्याययोः पूर्वोत्तरीभावो वच्यते। प्रथमाध्यायगतानां पादानां पूर्वोत्तरीभाव उदाहृते सति तद्‌व्युत्पत्त्या पादान्तरेष्वपि तस्योत्प्रेक्षितुं शक्यतया तमुदाहरति।

विधिः साक्षान्मितिं धर्म्मे तस्य शेषोऽर्थवादगीः।
वेदमूला स्मृतिर्नाम वाक्यांशोऽमीष्वतः क्रमः ॥ २२ ॥

जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञाते धर्मे विधिवाक्यं साक्षात्‌प्रमाणमिति तद्विचारः प्रथमे पादे युक्तः। अर्थवादवाक्यस्य विधिद्वारा प्रामाण्यात् विध्यनन्तरभावित्वम्। स्मृतिवाक्यस्य सार्थवादविधिरूपवेदमूलतया प्रामाण्यात् अर्थवादोत्तरभावित्वम्। नामधेयस्य वाक्यैकदेशत्वेन पूर्वोक्तत्रिविधवाक्यविचारोत्तरकालीनत्वम्। अनेन न्यायेनोत्तराध्यायगतपादानां परस्पर क्रम उन्नेयः। इत्थं शास्त्रस्याध्यायानां पादानां च क्रमविशेषविशिष्टानामसाधारणं प्रतिपाद्यमर्थं निरूप्य तन्निर्णयफलं दर्शयति।

ऊहित्वा सङ्गतीस्तिस्रस्तथा चान्तरसङ्गतिम्।
उद्देशाक्षेपदृष्टान्तप्रत्युदाहरणादिकम् ॥ २३ ॥

शास्त्रादिप्रतिपाद्यार्थसम्बन्धितयाधिकरणे योजिते सति तस्याधिकरणस्य शास्त्रसङ्गतिरध्यायसङ्गतिः पादसङ्गतिश्चेति तिस्र ऊहिता भवन्ति। तद्यथा। प्रथमाध्यायप्रथम-

पादस्य द्वितीयाधिकरणे धर्मस्य लक्षणप्रमाणराहित्यं पूर्वपक्षीकृत्य तत्सद्भावः प्रतिपादितः। तस्याधिकरणस्य धर्मसम्बन्धितया धर्मविचारशास्त्रे सङ्गतिः। प्रमाणविचाररूपत्वात् प्रथमाध्याये सङ्गतिः। विधिवाक्यस्य प्रमाणत्वेनोपन्यासात् प्रथमपादे सङ्गतिः। यथैतत् सङ्गतित्रयमूहितम्। तथा पूर्वोत्तराधिकरणयोः परस्परमवान्तरसङ्गतिरूहनीया। सा चानेकरूपा। आक्षेपसङ्गतिर्दृष्टान्तसङ्गतिः प्रत्युदाहरणसङ्गतिः प्रासङ्गिकसङ्गतिरुपोद्घातसङ्गतिरपवादसङ्गतिश्चेत्येवमादिरूपा। तासामाक्षेपादिसङ्गतीनामूहं व्युत्पादयति।

पूर्वन्यायस्य सिद्धान्तयुक्तिं वीक्ष्य परे नये।
पूर्वपक्षोक्तयुक्तिं च तत्राक्षेपादि योजयेत्॥ २४॥

तदेतत् सर्वं योजयित्वा प्रदर्श्यते। प्रथमाध्याये प्रथमपादस्य प्रथमाधिकरणगतो धर्मविचारशास्त्रं वैधमिति सिद्धान्तः। अर्थज्ञानहेतावध्ययने नियमविधेः सम्भवादिति तद्युक्तिः। द्वितीयाधिकरणे धर्मे लक्षणं प्रमाणं च नास्तीति पूर्वपक्षः। लौकिकाकारहीनत्वात् प्रत्यक्षाद्यप्रवृत्तेश्चेति तद्युक्तिः। तया युक्त्या धर्मस्य लक्षणप्रमाणरहितत्वे सति नरविषाणसमो धर्म इति तद्विचारशास्त्रस्य विधेयत्वमनुपपन्नमित्याक्षेपसङ्गतिः। यथा प्रथमाधिकरणे नियमविधिसम्भवेन हेतुना विचार शास्त्रस्य विधेयत्वमुक्तम्। तथा द्वितीयाधिकरणे लौकिकाकारहीनत्वप्रत्यक्षाद्यप्रवृत्तिरूपेण हेतुना धर्मे लक्षणप्रमाणे न स्त इति दृष्टान्तसङ्गतिः। यथा प्रथमाधिकरणसिद्धान्ते पूर्वोक्तयुक्तिरवलोक्यते। तथा

द्वितीयाधिकरणसिद्धान्ते काञ्चिदपि युक्तिं न पश्याम इति प्रत्युदाहरणसङ्गतिः। एते दृष्टान्तप्रत्युदाहरणसङ्गती मन्दबुद्धिभिरपि सर्वत्रोत्प्रेक्षितुं शक्येते। पञ्चमाधिकरणे विधिवाक्यस्य निरपेक्षत्वात् प्रामाण्यं वर्णितम्। तस्य च वाक्यस्य शब्दार्थयोर्मध्ये शब्दकोटिनिविष्टत्वात् वाक्यप्रसङ्गेन शब्दनित्यत्वं षष्ठाधिकरणे वर्ण्यत इति प्रासङ्गिकसङ्गतिः। सप्तमाध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयाधिकरणेन सौर्य्यादिविकृतिषु वैदिकमङ्गजातमुपदेष्टुं तदुपयोगित्वेन प्रथमाधिकरणे धर्मसापेक्षत्वं साधितम्। तत्र प्रथमाधिकरणमुपोद्घातः। सेयमुत्तराधिकरणेन सह पूर्वाधिकरणस्योपोद्घातसङ्गतिः। प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणेऽष्टकादिस्मृतेः प्रामाण्यमुक्तम्। द्वितीयाधिकरणे सर्ववेष्टनस्मृतेः पूर्ववत् प्राप्तं प्रामाण्यमपोद्यते। सेयमपवादसङ्गतिः। अनया दिशा सर्वत्र सङ्गतिरूहनीया।

इत्थं सङ्गतीर्व्युत्पाद्याथ प्रत्यधिकरणं विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तांश्चतुरोऽवयवान् संजिघृक्षुः प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणं भट्टमतेनारचयति।

स्वाध्यायोऽध्येय इत्यस्य विधानस्य प्रयुक्तितः।
विचारशास्त्रं नारभ्यमारभ्यं वेति संशयः॥ १॥
अर्थधीहेतुताधीतेर्लौकिसिद्धावघातवत्।
नियामकं नचैवातो वेधारम्भो न सम्भवी॥ २॥
दर्शापूर्ववदस्यात्र क्रत्वपूर्वं नियामकम्।
अर्थनिर्णायकं शास्त्रमत आरभ्यतां विधेः॥ ३॥

चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मो इत्यारभ्यान्वाहार्य्ये च दर्शनादित्ये-

तदन्तं जैमिनिप्रोक्तं सूत्रजातं धर्मविचारशास्त्रम्। तदेतदस्य प्रथमाधिकरणस्य विषयः। स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिरक्षरग्रहणमात्रपर्य्यवसायीति केचिन्मन्यन्ते। अपरे त्वेवमाहुः। अर्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजनायेदमध्ययनं विधीयते। अर्थज्ञानञ्च विचारमन्तरेण न सम्भवति। ततो विधिर्विचारशास्त्रस्य प्रयोजक इति तत्रैवं संशयः। इदं विचारशास्त्रं किं विधिप्रयुक्त्या नारम्भणीयमुतारम्भणीयमिति। तत्र अर्थज्ञानायाध्ययनस्य विधिरिति वदन् वादी प्रष्टव्यः। किमत्यन्तमप्राप्तमध्ययनं विधीयते। किंवा पक्षेऽप्राप्तमवघातवन्नियम्यत इति। नाद्यः। विमतं वेदाध्ययनमर्थज्ञानहेतुः। अध्ययनत्वात्। भारताध्ययनवत्। इत्यनुमानेनैव विधिनिरपेक्षेण प्राप्तत्वात्। तर्ह्यस्तु द्वितीयः पक्षः। अववातवन्नियमविधित्वसम्भवात्। यथा नखैरवघातेन वा तण्डुलनिष्पत्तिसम्भवात् पक्षेऽप्राप्तोऽवघातो विधिनावश्यं कर्त्तव्य इति नियम्यते। तथा लिखितपाठेन गुरुपूर्वकाध्ययनेन वार्थज्ञानसम्भवात् पक्षेऽप्राप्तमध्ययन विधिना नियम्यत इति चेत्। न। वैषम्यात्। अवघातनिष्पन्नैरेव तण्डुलैरवान्तरापूर्वद्वारेण दर्शपूर्णमासौ परमापूर्वं जनयतः। नान्यथा। ततो दर्शपूर्णमासा पूर्वमवघातस्य नियमहेतुः। अत्र तु लिखितपाठजन्येनैवार्थज्ञानेन क्रत्वनुष्ठानसिद्धेरध्ययनस्य नियमहेतुर्नास्ति। अतो द्विविधविध्यसम्भवादर्थज्ञानहेतुविचारशास्त्रारम्भस्य वैधत्वं नास्ति। तर्हि श्रूयमाणस्य विधेः का गतिरिति चेत्। स्वर्गायाक्षरग्रहणमात्रं विधेयमिति वदामः। अश्रुतोऽपि स्वर्गो विश्वजि-

निगमेन निरुक्तेन वा न सिध्यति। विचारशास्त्रं तु तेजो वै घृतमिति वाक्यशेषादर्थं निर्णेष्यति। अतो विचारो वैधः। वेदमधीत्य स्नायादिति शास्त्रं त्वध्ययनसमावर्त्तनयोः पूर्वापरीभावसमानकर्तृकत्वे एवाचष्टे न त्वानन्तर्य्यम्। तस्माद्विधिवशादेव विचारशास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तः। अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह।

अथवाध्यापनात् सिद्धेर्नैवास्त्यध्ययने विधिः।
तेन पूर्वोत्तरौ पक्षौ प्रसाध्यावन्यहेतुभिः॥ ४॥
विधेयाध्यापनं सिध्येद् बालस्यार्थधियं विना।
तेन निर्विषयं शास्त्रं निष्फलं चेत्युपेक्ष्यताम्॥ ५॥
स्वतः प्राप्तार्थबोधस्य विवक्षानपनोदनात्।
विषयादिसुसंपादं शास्त्रमारभ्यते ततः॥ ६॥

अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत। तमध्यापयीतेत्यध्यापनं विहितम्। नचात्र नियोज्याभावः। आचार्य्यत्वकामिनो नियोज्यत्वात्। उपनयीतेत्यनेनाचार्य्यकरणे विहितेनात्मनेपदेन नियोज्यविशेषणमाचार्य्यत्वं प्रतीयते। उपनयने यो नियोज्यः स एवाध्यापनेऽपि। तयोरेकप्रयोजनत्वात्। एवञ्च सत्याचार्य्यकर्तृकमध्यापनं माणवककर्तृकेणाध्ययनेन विना न सिध्यतीत्यध्यापनविधिप्रयुक्त्यैवाध्ययनानुष्ठानसिद्धेर्न पृथगध्ययने विधिरभ्युपगन्तव्यः। श्रूयमाणं विधिवाक्यं नित्यानुवादत्वेनाप्युपपद्यते। ततोऽध्ययनविधिमुपजीव्य पूर्वमुपन्यस्तौ पूर्वोत्तरपक्षावन्यथा वर्णनीयौ। विषयसंशययोस्तु नास्ति विप्रतिपत्तिः। विचार-

निगमेन निरुक्तेन वा न सिध्यति। विचारशास्त्रं तु तेजो वै घृतमिति वाक्यशेषादर्थं निर्णेष्यति। अतो विचारो वैधः। वेदमधीत्य स्नायादिति शास्त्रं त्वध्ययनसमावर्त्तनयोः पूर्वापरीभावसमानकर्तृकत्वे एवाचष्टे न त्वानन्तर्य्यम्। तस्माद्विधिवशादेव विचारशास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तः। अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह।

अथवाध्यापनात् सिद्धेर्नैवास्त्यध्ययने विधिः।
तेन पूर्वोत्तरौ पक्षौ प्रसाध्यावन्यहेतुभिः॥ ४॥
विधेयाध्यापनं सिध्येद् बालस्यार्थधियं विना।
तेन निर्विषयं शास्त्रं निष्फलं चेत्युपेक्ष्यताम्॥ ५॥
स्वतः प्राप्तार्थबोधस्य विवक्षानपनोदनात्।
विषयादिसुसपादं शास्त्रमारभ्यते ततः॥ ६॥

अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत। तमध्यापयीतेत्यध्यापनं विहितम्। नचात्र नियोज्याभावः। आचार्य्यत्वकामिनो नियोज्यत्वात्। उपनयीतेत्यनेनाचार्य्यकरणे विहितेनात्मनेपदेन नियोज्यविशेषणमाचार्य्यत्वं प्रतीयते। उपनयने यो नियोज्यः स एवाध्यापनेऽपि। तयोरेकप्रयोजनत्वात्। एवञ्च सत्याचार्य्यकर्तृकमध्यापनं माणवककर्तृकेणाध्ययनेन विना न सिध्यतीत्यध्यापनविधिप्रयुक्त्यैवाध्ययनानुष्ठानसिद्धेर्न पृथगध्ययने विधिरभ्युपगन्तव्यः श्रूयमाणं विधिवाक्यं नित्यानुवादत्वेनाप्युपपद्यते। ततोऽध्ययनविधिमुपजीव्य पूर्वमुपन्यस्तौ पूर्वोत्तरपक्षावन्यथा वर्णनीयौ। विषयसंशययोस्तु नास्ति विप्रतिपत्तिः। विचार-

शास्त्रं विषयः। अवेद्यं वेद्यं वेति संशयः। तत्र वैधत्ववादी प्रष्टव्यः। विधेयमाचार्य्यकर्त्तृकमध्यापनं किं माणवकस्यार्थ-ज्ञानमपि प्रयुञ्जीत किंवा पाठमात्रम्। नाद्यः। अन्तरेणा-प्यर्थज्ञानमध्यापनसिद्धेः। पाठमात्रे तु विचारस्य विषयो न सम्भवति। आपाततः प्रतीतः सन्दिग्धोऽर्थो विषयः। तथा सति यत्रार्थप्रतीतिरेव नास्ति तत्र सन्देहस्य का कथा। निर्णयो विचारस्य फलम्। सोऽपि विषयवद् दूरापेतः। अतो विषयप्रयोजनाभावाद् विचारशास्त्रं नारम्भणीयमिति पूर्वपक्षः। अत्रोच्यते। मानामाध्यापश्येनोऽ-प्रयुज्यताम्। तथापि साङ्गवेदाध्यायिनो निगमनिरुक्त-व्याकरणैर्व्युत्पन्नस्य पौरुषेयग्रन्थेष्विव वेदेऽप्यर्थविबोधः स्वत एव प्राप्नोति। ननु यथा विषं भुङ्क्ष्वेत्यत्र प्रतीयमानो-ऽप्यर्थो न विवक्षितः। तथा वेदार्थस्याविवक्षायां विषयाद्य-भावस्तदवस्थ इति चेत्। न विवक्षाया अपनोदितुमशक्य-त्वात्। विषभोजनवाक्यस्याप्तप्रणीतत्वेन बाधो मा भूदिति मुख्यार्थस्तत्र परित्यक्तः। वेदे तु कुतो न विवक्षि-तार्थत्वम्। विवक्षिते च वेदार्थे यत्र पुरुषस्य सन्देहः स सर्वोऽपि विचारशास्त्रस्य विषयः। तन्निर्णयः प्रयोजनम्। ततोऽध्यापनविधिप्रयुक्तेनाध्ययनेन बुध्यमानस्यार्थस्य विचार्य्यत्वाद् विचारशास्त्रस्य वैधत्वं सिद्धम्। द्वितीयाधि-करणं भट्टमतेनारचयति।

विचारविषयो धर्मो लक्षणेन विवर्जितः।
मानेन वाथवोपेतस्ताभ्यामिति विचिन्त्यते॥ ७॥
लौकिकाकारहीनस्य तस्य किं नामलक्षणम्।

मानशङ्का तु दूरेऽत्र प्रत्यक्षाद्यप्रवर्त्तनात्॥ ८॥
चोदनागम्य आकारो ह्यर्थत्वे सति लक्षणम्।
अत एव प्रमाणञ्च चोदनैवात्र नो कुतः॥ ९॥

लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिः। अत एवाहुः मानाधीना मेयसिद्धिर्मानसिद्धिश्च लक्षणादिति। सजातीयविजातीयव्यावर्त्तको लक्ष्यगतः कश्चिल्लोकप्रसिद्ध आकारो लक्षणम्। तेन च लक्षणेन लक्ष्ये वस्तुनि सम्भावनाबुद्धौ जातायां प्रमातुरुद्युक्तः प्रमाणेन तदवगच्छति। तद्यथा। सास्नादिमतो गौरित्युपश्रुत्य चतुष्पात्सु जीवेषु तल्लक्षणलक्षितपदार्थसन्निधौ अयं गौरिति चक्षुषावगच्छति। एवञ्च सत्यलौकिकत्वाद्धर्मस्य नास्ति लक्षणम्। तत्र कुतः प्रमातुरुद्योगः। कथञ्चिदुद्योगेऽपि न तत्र प्रमाणसद्भावः शङ्कितुमपि शक्यः। न तावदत्र प्रत्यक्षं संक्रमते। धर्मस्य रूपादिरहितत्वात्। अत एव व्याप्तिग्रहणाभावान्नास्त्यनुमानम्। प्रत्यक्षानुमानमूलश्च शब्दस्य सङ्गतिग्रहः। ततो व्युत्पत्त्यभावान्नागमोऽपि तत्र प्रवर्त्तते। तस्माद्धर्मो लक्षणप्रमाणरहित इति प्राप्ते ब्रूमः। माभूत्। चक्षुरादिगम्यो लौकिक आकारः। तथापि चोदनागम्यः स्वर्गफलसाधनत्वादिलक्षण आकारोऽस्ति। तेनार्थत्वे सति चोदनागम्योऽर्थो धर्म इति लक्षणं भवति। अर्थो धर्म इत्युक्ते ब्रह्मणि चैत्यवन्दनादौ घटादौ चातिव्याप्तिः। तद्व्यवच्छेदाय चोदनागम्य इत्युक्तम्। तावत्येवोक्ते विधिगम्येऽनर्थफलत्वेनानर्थरूपे श्येनाद्यभिचारकर्मण्यतिव्याप्तिः। तद्व्यवच्छेदायार्थ इत्युक्तम्। यद्यपि श्येनस्य शत्रुवधः फलं न तु

नरकः। तथापि तस्य बधस्य नरकहेतुत्वात् बधद्वारा श्येनोऽनर्थ। नचैवमग्नीषोमीयपशुहिंसाया अपि बधत्वेन नरकहेतुत्वं स्यादिति शङ्कनीयम्। तस्याः क्रत्वङ्गत्वेन क्रतुफल स्वर्गव्यतिरेकेण फलान्तराभावात्। यत श्चोदनागम्यत्वे सत्यर्थत्वं धर्मलक्षणम्। अतएव गम्ये धर्मे विधिवाक्यं प्रमाणम्। यद्यपि प्रत्यक्षानुमानयोरविषयो धर्मः तथापि प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेण व्युत्पत्तिः। सम्भवति। तस्माल्लक्षणप्रमाणाभ्यामुपेतो धर्मः। अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह।

यद्वा जिज्ञास्यवेदार्थः किं मन्त्राद्यवबोधितः।
सिद्धार्थोऽप्यथ विध्येकगम्यः कार्य्यार्थ एव वा॥ १०॥
सिद्धेऽपि पुत्रजन्मादौ व्युत्पत्तेरुपपत्तित॥
मन्त्रादिगम्यसिद्धस्य वेदार्थत्वेऽपि का क्षतिः॥ ११॥
हर्षहेतु बहुत्वेन व्युत्पत्तिः पुत्रजन्मनि।
दुर्लभा सुलभा कार्य्ये वेदार्थोऽतः स एव हि॥ १२॥

अथातो धर्मजिज्ञासेत्यत्राथशब्देन कृत्स्नवेदाध्ययनानन्तर्य्यमुच्यते। अतःशब्देन कृत्स्नस्य वेदस्य विवक्षितार्थत्वं हेतुः क्रियते। उक्तशब्दद्वयानुसारेण धर्मशब्दोऽपि कृत्स्नवेदार्थमाचष्टे। ततः सूत्रे वेदार्थो जिज्ञास्य इति प्रतिज्ञा कृता। अत्र संशयः किं मन्त्रार्थवादप्रतीतः सिद्धार्थोऽपि वेदार्थो भवति। किंवा विधिवाक्यप्रतीतः कार्य्यार्थ एव वेदार्थ इति। तत्र लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति न्यायेन व्युत्पत्त्यनुसारी वेदार्थो वर्णनीयः। व्युत्पत्तिश्च सिद्धार्थेऽप्यस्ति। पुत्रस्ते जात इति वार्त्ताहार-

व्याहारजन्य श्रोतुर्हर्षमनुमाय बालो हर्षहेतौ पुत्रजन्मनि सङ्गतिं प्रतिपद्यते। ततो मन्त्राद्यर्थवदप्रतीतोऽप्यर्थो वेदार्थ इति प्राप्ते ब्रूमः। पुत्रजन्मवद्धर्महेतूनां धनलाभादीनां बहुत्वादस्य वाक्यस्य पुत्रजन्मैवार्थ इति निर्णयो दुर्लभः। गामानयेति वाक्ये तु गवानयनरूपां मध्यमवृद्धप्रवृत्तिमवलोक्य सङ्गतिग्रहणं सुलभम्। तस्मात् कार्य्यरूप एव वेदार्थ इति। तृतीयाधिकरणं भट्टमतेनारचयति।

धर्मस्य ज्ञापकं मानं यदुक्तं चोदनात्मकम्।
एतत् किं न परीक्ष्यं स्यात् किंवा सम्यक् परीक्ष्यताम् ॥१३॥
मानोपदेशान्मेयस्य सिद्धत्वात् किं परीक्षया।
मैवं विचारशास्त्रेऽस्मिन् परीक्षोपेक्ष्यते कुतः ॥ १४ ॥

स्पष्टोऽर्थः अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह।

आदौ परीक्ष्यो वेदार्थश्चोदनामानताथवा।
वेदार्थस्य प्रधानत्वात् प्रथमं तत्परीक्षणम् ॥ १५ ॥
चोदनामानतैवात्र प्रथमं साध्यतां गता।
अनपेक्षतया तस्य यतो मुख्यत्वमाश्रितम् ॥ १६ ॥

द्वितीयाध्यायाद्यैः कर्मभेदशेषशेषित्वादिरूपो वेदार्थः सूत्रकारेण परीक्षिष्यते। चोदनाप्रामाण्यस्य तु प्रथमेऽध्याये परीक्षा। तदेतदयुक्तम्। कुतः। वेदार्थस्य प्रधानत्वेनादौ परीक्षणीयत्वात्। प्रधानभूतो हि वेदार्थः। पुरुषार्थत्वेनानुष्ठेयत्वात्। प्रमाणन्तु तद्बोधनाय प्रवृत्तम्। तच्छेषतया न प्रधानमिति प्राप्ते ब्रूमः। अस्त्वनुष्ठानोपाधौ वेदार्थप्रमाणयोः प्रधानोपसर्जनभावः। प्रमाणप्रमेयभावोपाधौ तु प्रमाणस्य मुख्यत्वम्। निरपेक्षत्वात्। नहि स्वतः प्रामाण्य-

वादिनां मते सापेक्षता प्रामाण्यस्यास्ति। प्रमेयन्तु सापेक्षम्। मानाधीना मेयसिद्धिरित्युक्तत्वात्। तदेतन्मुख्यत्वमाश्रित्य सूत्रकारः प्रमाणपरीक्षामादौ चकारेति युज्यते। अथान्यत् प्राधान्यमाश्रित्य धर्मविचार एवादौ कस्मान्न कृतः। अपरीक्षितेन प्रमाणेन धर्मस्यासिद्धौ तद्विचारस्याश्रयासिद्धेः। तदेवमधिकरणत्रये व्युत्पादनाय भट्टप्राभाकरमतभेद उपन्यस्तः। अथ प्रायेण भाट्टमतमेवोपन्यस्यते। चतुर्थाधिकरणमारचयति।

प्रत्यक्षादिभिरप्येष गम्यते विधिनैव वा।
अक्षादीनां प्रमाणत्वान्मेयधर्मावभासिता॥ १७॥
वर्त्तमानैकविषयमक्षं धर्मस्तु भाव्यसौ।
अक्षमूलोऽनुमानादिस्तेन विधेकमेयता॥ १८॥

अक्षं प्रत्यक्षम्। प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वात् प्रमेयावभासकत्वम्। तावदविवादम्। धर्मश्च प्रमेयः। असन्दिग्धाविपर्यस्तत्वे सति बुध्यमानत्वात्। घटादिवत्। तस्मात् प्रत्यक्षादिभिरप्येष धर्मो गम्यत इति प्राप्ते ब्रूमः। धर्मस्य प्रमेयत्वेऽपि प्रत्यक्षयोग्यता नास्ति। प्रत्यक्षस्य वर्त्तमानमात्रविषयत्वात्। यस्तु प्रत्यक्षस्यात्यन्तमविषयस्तत्रानुमानादीनां कैव कथा। क्वचित् प्रत्यक्षेण गृहीते व्याप्त्यादौ पश्चादनुमानादीनां प्रवृत्तिः। तस्माद् विधिनैव धर्मो गम्यते। पञ्चमाधिकरणमारचयति।

अबोधको बोधको वा न तावद् बोधकोविधिः।
शक्तेरलौकिके धर्मे ग्रहणं दुर्घटं यतः॥ १९॥
समभिव्याहृते धर्मे शक्तिग्रहणसम्भवात्।

बोधकस्य विधेर्मानमनपेक्षतया स्थितम् ॥ २० ॥

यथा धर्मे प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यं नास्ति। तथा विधेरपि नास्ति प्रामाण्यम्। शक्तिग्रहणपूर्वकं हि प्रामाण्यमाप्तवाक्यस्य लोके दृष्टम्। शक्तिश्च लोकप्रसिद्धे गवादौ गृह्यते। धर्मस्त्वलौकिकः। अतस्तत्र शक्तिग्रहणं दुर्घटम्। तस्माद् विधेरबोधकत्वान्न धर्मे प्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। यथा प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबतीत्यत्र मधुकरपदस्यार्थमजानन्नन्यपदार्थमवगत्य तत्समभिव्याहारात् कमलमध्यगते मधुपानं कुर्वति दृश्यमाने भ्रमरे मधुकरशब्दस्य सङ्गतिं गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते। तथा कारीर्या वृष्टिकामो यजेतेत्यत्र लोकप्रसिद्धार्थवृष्ट्यादिपदसमभिव्याहारादलौकिकभावनायां विधेः सङ्गतिं गृहीत्वा विधिवाक्यार्थं पुरुषो बुध्यते। तस्मादबोधकत्वलक्षणमप्रामाण्यं नास्ति। न च संवादाभावादप्रामाण्यम्। समनन्तरभाविप्रतिनियतदृष्टफले वृष्ट्यादौ संवादस्यापि सम्भवात्। अनियतदृष्टफले चित्रायागादौ प्रतिनियतजन्मान्तरफले ज्योतिष्टोमादौ च संवादः कथमिति चेत्। एवं तर्हि स्वतःप्रामाण्याभ्युपगमान्नास्ति क्वापि संवादाद्यपेक्षा। तस्माद्बोधकत्वसापेक्षत्वयोरप्रामाण्यकारणयोरभावाद्विधेः स्वतःसिद्धं प्रामाण्यं नापह्नोतुं शक्यम्। षष्ठाधिकरणमारचयति।

विध्यादिरूपो यः शब्दः सोऽनित्योऽथाविनश्वरः॥

अनित्यो वर्णरूपत्वात् वर्णे जन्मोपलम्भनात् ॥ २१ ॥

अबाधितप्रत्यभिज्ञाबलाद्वर्णस्य नित्यता।

उच्चारणप्रयत्नेन व्यज्यतेऽसौ न जन्यते ॥ २२ ॥

शब्दनित्यत्ववादिनो वैयाकरणास्तावदेवं मन्यन्ते। वर्णसमूहश्रवणानन्तरमिदमेकं पदमिति प्रत्ययो मानसप्रत्यक्षेणोत्पद्यते। तस्य च प्रत्ययस्य वर्णव्यतिरिक्तः कश्चित् स्फोटनामकः पदार्थो विषयः। स च नित्यः। स एव शब्दो न तु वर्ण इति। तदेतन्नैयायिकादयो न सहन्ते। वर्णेष्वेवैकार्थावच्छेदोपाधिना पदैक्यबुद्धेरुपपत्तेर्वर्णातिरिक्ता स्फोटकल्पना निरर्थिका। तस्माद्वर्णानामेव शब्दत्वम्। वर्णाश्च प्रति पुरुषं प्रत्युच्चारणं च जन्मविनाशवन्त उपलभ्यन्ते। तस्मादनित्यः शब्दः। तस्य च कारणदोषसम्भवादिवेरप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः। बहुभिः पुरुषैः प्रत्येकं बहुकृत्व उच्चारिते गोशब्दे त एवेमे गकारादयो वर्णा इत्यबाधितप्रत्यभिज्ञा जायते। तद्बलान्नित्या वर्णाः। न च वर्णानां जन्माभावे बहुकृत्व उच्चारणप्रयत्ना व्यर्था इति शङ्कनीम्। तत्प्रयत्नस्य व्यञ्जकत्वाङ्गीकारात्। एवं सति पुरुषभेदादुच्चारणभेदा यथायोगमुदात्तादिभेदैः पटुत्वमृदुत्वादिभेदैश्चोपेतान् ध्वनिविशेषानुत्पाद्य चरितार्था भविष्यन्ति। तस्मान्नित्ये शब्दे कारणदोषाभावान्नास्त्यप्रामाण्यम्।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

वेदवाक्यममानं स्यान्मानं वा नास्य मानता।
पृथक् सङ्केतबोद्धाया मनपेक्षत्ववर्जनात् ॥ २३ ॥
वेदेऽपि लोकवन्नैव वाक्यार्थे सङ्गतिः पृथक्।
ग्रहीतव्या ततो वाक्यं प्रमाणं नैरपेक्ष्यतः ॥ २४ ॥

यद्यपि वर्णानां नित्यत्वादेकार्थावच्छेदकस्यापि पदस्य वर्णरूपतया नित्यत्वाद्वर्णपदद्वारा वेदस्य कारण-सापेक्षत्वं नास्ति। तथाप्यग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यादिवाक्यस्य वाक्यार्थे सङ्गतिग्रहणमपेक्षितम्। ततो-नैरपेक्ष्याभावात् प्रामाण्यं नास्तीति प्राप्ते ब्रूमः। लोके गामानयेत्यादिपदप्रयोगेषु पदपदार्थयोरेव सङ्गतिर्दृष्ट-त्वात्। वाक्यं त्वाकाङ्क्षायोग्यता सन्निधिवशात् स्वार्थं प्रतिपादयतीत्यविवादम्। तथा वेदवाक्यस्यापि प्रत्यायक-त्वादनपेक्षत्वेन प्रामाण्यमविरुद्धम्।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात् पौरुषेयता।
काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत्॥२५॥
समाख्याध्यापकत्वेन वाक्यत्वं तु पराहतम्।
तत्कर्त्रनुपलम्भेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता॥२६॥

काठकं कौथुमं तैत्तिरीयकमित्यादिसमाख्यातम्। तद्वेदविषया लोके दृष्टाः। तद्धितप्रत्ययश्च तेन प्रोक्तमित्य-स्मिन्नर्थे वर्त्तते। तथा सति व्यासेन प्रोक्तं वैयासिकं भारतमित्यादाविव पौरुषेयत्वं प्रतीयते। किञ्च। विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयम्। वाक्यत्वात्। कालिदासादिवाक्यव-दिति प्राप्ते ब्रूमः। अध्ययनसम्प्रदायप्रवर्त्तकत्वेन समाख्योपपद्यते। कालिदासादिग्रन्थेषु तत्सर्गावसाने कर्त्तार उपलभ्यन्ते। तथा वेदस्यापि पौरुषेयत्वे तत्कर्त्रो-पलभ्येत न चोपलभ्यते। अतो वाक्यत्वहेतुः प्रतिकूलतर्क-पराहतः। तस्मादपौरुषेयो वेदः। तथा सति पुरुषबुद्धि-

दोषकृतस्या प्रामाण्यस्यानाशङ्कनीय त्वाद्विधिवाक्यस्य धर्मे प्रामाण्यं सुस्थितम्। इति माधवीये जैमिनीयन्यायमाला-विस्तरे प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः।

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरण मारचयति।

वायुर्वा इत्येवमादे रर्थवादस्य मानता।
न विधेयेऽस्ति धर्मे किं किंवासौ तत्र विद्यते ॥१॥
विध्यर्थवादशब्दानां मिथोऽपेक्षा परिक्षयात्।
नास्त्येकवाक्यता धर्मे प्रामाण्यं सम्भवेत् कुतः ॥२॥
विध्यर्थवादौ साकाङ्क्षौ प्राशस्त्य पुरुषार्थयोः।
तेनैकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानता ॥ ३ ॥

काम्यपशुकाण्डे विध्यर्थवादौ श्रूयेते। वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति विधिः। वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयतीत्यर्थवादः। तत्र विधिवाक्य गता वायव्यादिशब्दा अर्थवादशब्द नैरपेक्ष्ये णैव विशिष्ट मर्थं विदधति। अर्थवादशब्दास्तेतरनैरपेक्ष्येणैव भूतार्थं मन्वाचक्षते। क्षिप्रगामी वायुः स्वोचितेन भागेन तोषितो भागप्रदायैश्वर्यं प्रयच्छतीत्युक्ते रामायण भारतादाविव वृत्तान्तः कश्चित् प्रतीयते। न त्वनुष्ठेयं किञ्चित्। अत एकवाक्यत्वा भावा न्नास्त्यर्थवादस्य धर्मे प्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। माभूत्पदैकवाक्यता। वाक्यैकवाक्यता तु विद्यते। विधिवाक्यं तावत् पुरुषं प्रेरयितुं विधेयार्थस्य प्राशस्त्यमपेक्षते। अर्थवादवाक्यञ्च फलवदर्थावबोधपर्य्यवसिताध्ययनविधि-

परिगृहीतत्वेन पुरुषार्थमपेक्षते। ततः पुरुषार्थपर्य्यवसितविध्यपेक्षितप्राशस्त्यं लक्षणावृत्त्या समर्पयदर्थवादवाक्यं विधिवाक्येन सहैकवाक्यतामापद्यते। यतः क्षिप्रगामिस्वभावतया शीघ्रफलप्रदो वायुरस्य पशोर्देवता। ततः प्रशस्तमिमं वायव्यं पशुमालभेतेति वाक्ययोरन्वयः। तस्मादर्थवादो धर्मे प्रमाणम्।

अस्मिन्नेवाधिकरणे मतान्तरमनुसृत्य पूर्वोत्तरपक्षावाह।

वादोक्तहेत्वपेक्षत्वान्न विधेर्मानतेति चेत्।

सत्यन्वये स्तुतिद्वारा नापेक्षेति गुरुर्जगौ॥ ४॥

यतो वायुः क्षिप्रमेव फलप्रदः। अतो वायव्यमालभेतेत्येवमर्थवादोक्तहेतुमपेक्ष्य विधिः पुरुषं नियुङ्क्ते। ततः सापेक्षत्वादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः विमतं कर्मानुष्ठेयम्। फलप्रदेवतोपेतत्वात्। राजसेवादिवदित्यनुमानं यद्यर्थवादे विवक्ष्यते। तदानीमागमप्रमाणस्य विधिवाक्यस्य मानान्तरसापेक्षत्वं स्यात्। न त्वेवं विवक्षितम्। किन्तु फलप्रदेवतातोषकत्वोपन्यासमुखेन कर्मप्राशस्त्यमुपलक्ष्यते। तथा सति प्रशस्तं कर्मानुष्ठेयमित्यस्मिन्नर्थे सार्थवादस्य विधेः पर्य्यवसानादेकवाक्यता लभ्यते। तत् कुतः सापेक्षत्वम्। तस्माद् विधिः प्रमाणमिति राद्धान्तः। द्वितीयाधिकरणमारचयति।

ऊर्जोऽवरुध्या इत्येष विधिवन्निगदो न किम्।

यूपौदुम्बरतां स्तौति स्तौति वा तद्विधित्सया॥५॥

चतुर्थ्या फलतालाभाद् यूपौदुम्बरताफलम्।

ऊर्जोऽवरोधं कथयन् कथं स्तुतिपरो भवेत्॥ ६॥

अस्तुतौदुम्बरत्वस्याविधानात्कस्य तत्फलम्॥
अर्थद्वैधे वाक्यभेदस्तेन स्तावक एव सः॥ ७॥

इदमाम्नायते। औदुम्बरो यूपो भवत्यूर्ग्वा उदुम्बरः ऊर्क् पशव ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनाप्नोत्यूर्जोऽवरुद्ध्या इति। अमृतशब्दाभिधेयोऽत्यन्तसारभूतः सूक्ष्मोऽन्नरस ऊर्गुच्यते। उदुम्बररूपयोर्जा यजमानार्थमध्वर्युः पशुरूपामूर्जमाप्नोति। ततो यूपस्यौडुम्बरत्वमूर्जः सम्पादनाय सम्भवतीत्यर्थः। अत्रावरुद्ध्या इति तादर्थ्ये चतुर्थी। तया फलत्वं गम्यते। धनलाभाय राजसेवेत्यादौ तादर्थ्यदर्शनात्। न च फलपरस्य वचनस्य स्तावकत्वं युज्यते। अन्यथा स्वर्गकाम इत्यस्यापि ज्योतिष्टोमस्तावकत्वप्रसङ्गादिति प्राप्ते ब्रूमः। अय-मूर्जोऽवरोधः कस्य फलम्। किमविहितस्यौडुम्बरत्वस्य उत विहितस्य। नाद्यः। अनुष्ठानमन्तरेण द्रव्यमात्रात् फलानुत्पत्तेः। द्वितीये किं मन्त्रविधिः प्रत्यक्ष उतोन्नेयः। नाद्यः औडुम्बरो यूपो भवतीत्यत्र लिङ् प्रत्ययाश्रवणात्। द्वितीये स्तुत्या समुन्नेयः। न चात्र स्तुतिमङ्गी करोषि। अथोच्येत। विधिना यूपौडुम्बरत्वं स्तूयते। तत्फलं चाववोध्यत इति तर्हि वाक्यं भिद्येत। ततः फलविधि-वन्निगद्यमानमप्येतद्वाक्यं स्तावकमेव। अत्रैव गुरुमतेन पूर्वोत्तरपक्षावाह।

आप्नोतीति विधित्वस्य वादत्वस्याप्यनिर्णयात्।
न प्रमा चोदनेत्येतन्न वादो ह्येकवाक्यतः॥ ८॥

ऊर्ज्जं पशूनाप्नोतीत्येतस्यापूर्वार्थत्वाद् विधित्वं प्रति-भासते। लिङाद्यभावादर्थवादत्वम्। अतः सन्दिग्ध

त्वान्न प्रामाण्यं चोदनाया इति पूर्वपक्षः। एकवाक्यत्वलाभे-
नार्थवादत्वं निर्णीयते अतः प्रमाणं चोदनेति राद्धान्तः।
तृतीयाधिकरणमारचयति।

तेन ह्यन्नमिति प्रोक्तो वादो हेतुरुत स्तुतिः।
हिना श्रुता हेतुतातः शूर्पादन्यच्च साधनम्॥ ९॥
शूर्पसाधनता श्रौती नाश्रौतैः सा विकल्प्यते।
अतो निरर्थको हेतुः स्तुतिस्तस्मात् प्रवर्त्तिका॥ १०॥

इदमाम्नायते। शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियत इति।
अयमर्थवादो विधेये शूर्पे हेतुत्वेनान्वेति। हिशब्दस्य हेतु-
वाचित्वात् यस्मादन्नसाधनं तस्माच्छूर्पेण होतव्यमित्युक्ते
यद् यदन्नसाधनं दर्वीपिठरादि तेन तेन सर्वेण होतव्य-
मिति लभ्यते। ततः पिठरादयः शूर्पेण सह विकल्पन्त
इति प्राप्ते ब्रूमः। शूर्पस्य होमसाधनत्वं श्रौतम्। तृतीयया
तदवगमात्। पिठरादीनां त्वानुमानिकम्। अतोऽसमान-
बलत्वान्न विकल्पो युक्तः। ततो हेतुर्व्यर्थः। स्तुतिस्तु प्ररो-
चनायोपयुक्ता। तस्मात् स्तुतित्वेनान्वयः। चतुर्थाधिकरण-
मारचयति।

मन्त्रा उरु प्रथस्वेति किमदृष्टैकहेतवः।
यागेषूत पुरोडाश प्रथनादेश्च भासकाः॥ ११॥
ब्राह्मणेनापि तज्ज्ञानान्मन्त्राः पुण्यैकहेतवः।
न तज्ज्ञानस्य दृष्टत्वाददृष्टं वरमदृष्टतः॥ १२॥

उरु प्रथस्वेत्ययं कश्चिन्मन्त्रः। तस्यायमर्थः। भोः
पुरोडाश! त्वमुरु विपुलता यथा भवति तथा प्रसरेत्येव-
मादयो मन्त्रा यागप्रयोगेषूच्चार्यमाणा अदृष्टमेव जन-

यन्ति। न त्वर्थप्रकाशनाय तदुच्चारणम्। पुरोडाशप्रथनलक्षणस्यार्थस्य ब्राह्मणवाक्येनापि प्राप्तत्वात्। उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयतीति हि ब्राह्मणवाक्यम्। नैतद्युक्तम्। अर्थप्रत्यायनस्य दृष्टप्रयोजनस्य सम्भवे सति केवलादृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात्। तस्माद् दृश्यमानार्थानुस्मरणमेव यागप्रयोगे मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनम्। ब्राह्मणवाक्येनाप्यर्थानुस्मरणसम्भवे मन्त्रेणैवानुस्मरणीयमिति यो नियमस्तस्य दृष्टासम्भवाददृष्टं प्रयोजनमस्तु। अत्रैव मतान्तरेण पूर्वोत्तरपक्षावाह।

मन्त्रब्राह्मणयोर्यदा कलहो विनियोजने।

न मन्त्रलिङ्गसिद्धार्थं मनुवक्तीतरद्यतः॥ १२॥

अस्य मन्त्रस्य लिङ्गेन विनियोगे ब्राह्मणवाक्यमविवक्षितार्थं स्यात्। वाक्येन विनियोगे मन्त्रलिङ्गं न विवक्ष्येतेत्युभयोर्विरोधादप्रामाण्यं चोदनाया इति पूर्वपक्षः। नायं विरोधः। प्रबलेन लिङ्गेन विनियोगसिद्धौ वाक्यस्यानुवादकत्वादिति राद्धान्तः।

इति माधवीये जैमिनीय न्याय मालाविस्तरे
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः।

तृतीय पादस्य प्रथमाधिकरण मारचयति।

अष्टकादि स्मृतेर्धर्मे न मानं मानताथवा।

निर्मूलत्वान्न मानं सा वेदार्थोक्तौ निरर्थता॥ १॥

वैदिकैः स्मर्य्यमाणत्वात् सम्भाव्या वेदमूलता।

विप्रकीर्णार्थसंक्षेपात् सार्थत्वादस्ति मानता॥ २॥

अष्टकाः कर्त्तव्या इत्यादि स्मृति वाक्यं न धर्मे प्रमाणम्। पौरुषेय वाक्यत्वे सति मूलप्रमाणरहितत्वात्। विप्रलम्भकवाक्यवत्। अथ मूलप्रमाणवत्त्वाय वेदार्थ एव स्मृतिभिरुच्यते इति मन्येथाः। तर्हि वेदेनैव तदर्थस्याधिगतत्वादियं स्मृतिरनर्था स्यात्। तदानीमनुवादकत्वादप्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। विमता स्मृतिर्वेदमूला। वैदिकमन्वादिप्रणीतस्मृतित्वात्। उपनयनाध्ययनादिस्मृतिवत्। न च वैयर्थ्यं शङ्कनीयम्। अस्मदादीनां प्रत्यक्षेषु परोक्षेषु नानावेदेषु विप्रकीर्णस्यानुष्ठेयार्थस्यैकत्र संक्षिप्यमाणत्वात्। तस्मादियं स्मृतिर्धर्मे प्रमाणम्।

अस्मिन्नेव मतान्तरेण पूर्वोत्तरपक्षावाह।

न मा स्मार्त्ताष्टकाङ्गत्वाद् यां जना इति मन्त्रगीः।

तन्न स्मृतेर्मूलवेदेऽनुमिते मानत्वसम्भवात् ॥ ३ ॥

यां जनाः प्रतिनन्दन्तीत्ययं मन्त्रोऽष्टकाश्राद्धस्याङ्गम्। तच्च श्राद्धं स्मार्त्तम्। न हि तस्य प्रतिपादकं वेदवाक्यमुपलभामहे। तस्मादिदं मन्त्रवाक्यं न धर्मे प्रमाणमिति चेत्। न। तन्मूलस्य वेदस्यानुमेयत्वात्। अनुमानञ्च दर्शितम्। तस्मादसौ मन्त्रो धर्मे प्रमाणम्।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

औडुम्बरी वेष्टनीया सर्वेत्येषा स्मृतिर्मितिः।

अमितिर्वेति सन्देहे मितिः स्यादष्टकादिवत् ॥ ४ ॥

औडुम्बरीं स्पृशन् गायेदिति प्रत्यक्षवेदतः।

विरोधान्मूलवेदस्याननुमानान्न मानता ॥ ५ ॥

ज्योतिष्टोमे सदोनामकस्य मण्डपस्य मध्ये काचिदौ-

डुम्बरी शाखा निखन्यते। तस्याश्च वाससा वेष्टनं स्मर्य्यते। औडुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येति सा पूर्वन्यायेन प्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः। औडुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदित्यनेन प्रत्यक्षवेदवचनेन स्पर्शो विधीयते। न च सर्ववेष्टने स्पर्शः सम्भवति। अतो मूलवेदानुमानं कालात्ययापदिष्टम्। तस्माद् विप्रलम्भकवाक्यवन्निर्मूला स्मृतिरप्रमाणम्। अत्रैव मतान्तरमाह।

प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योर्यद् वा व्याघातदर्शनात्।
अमात्वे शङ्किते बाधोऽनुमानस्यात्र वर्ण्यते॥ ६॥
परप्रत्यक्षवेदोऽत्र मूलं चेद् वेष्टनस्य तत्।
अस्त्येवमप्यनुष्ठानं स्वप्रत्यक्षानुरोधतः॥ ७॥

स्पर्शसर्ववेष्टनविषययोः प्रत्यक्षानुमितयोः श्रुत्योः परस्परविरोधादुभयोरप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः। अनुमानस्य कालात्ययापदिष्टत्वेन विरुद्धश्रुत्यभावेन स्पर्शश्रुतिः स्वार्थे प्रमाणम्। अथ पुरुषान्तरप्रत्यक्षवेदः सर्ववेष्टनस्मृतिमूलमित्युच्यते। तर्हि माभूत्तस्या अप्रामाण्यम्। तथापि परप्रत्यक्षात् स्वप्रत्यक्षस्याभ्यर्हितत्वेन स्पर्श एवात्रानुष्ठेयो न सर्ववेष्टनम्। तृतीयाधिकरणमारचयति।

वैसर्जनाख्यहोमीयवासो ग्रहणसंस्मृतिः।
प्रमा नवा श्रुत्यबाधात् प्रमा स्यादष्टकादिवत्॥ ८॥
दृष्टलोभैकमूलत्वसम्भवे श्रुत्यकल्पनात्।
सर्ववेष्टनवद्बाधहीनाप्येषा न हि प्रमा॥ ९॥

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयस्य पशोस्तन्त्रे प्रक्रान्ते वैसर्जनहोमो विहितः। तत्र यजमानं पत्नीं पुत्रांश्च भ्रातृंश्चाहतेन वाससा संच्छाद्य वाससोऽन्ते स्रुग्दण्डमुपनिबध्य

जुहोति। तस्मिन्वासस्येवं स्मर्यते। वैसर्जनहोमीयं वासोऽध्वर्यु र्गृह्णातीति सेयं स्मृतिः सर्ववेष्टनस्मृतिवत् प्रत्यक्षश्रुत्या न बाध्यते। ततोऽष्टकादिस्मृतिवत् प्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः। कदाचित् कश्चिदध्वर्युर्लोभादेतद्वासो जग्राह। तन्मूलैवैषा स्मृतिरित्यपि कल्पना सम्भवतीति। दृष्टानुसारिणी चेयं कल्पना। दक्षिणया परिक्रीतानामृत्विजां लोभदर्शनात्। तथा सत्यस्याः स्मृतेरन्यथाप्युपपत्तावष्टकादिवन्न मूलश्रुतिः कल्पयितुं शक्यते। अतो बाधाभावेऽपि मूलवेदाभावान्न प्रमाणम्। चतुर्थाधिकरणं भाष्यमतेनारचयति।

आचान्ते नैत्यमा मा वा स्मृतिरेषा न मा भवेत्।
वेदं कृत्वेति यः श्रौतःक्रमस्तेन विरोधतः॥ १०॥
आचान्त्यादिः पदार्थोऽत्र क्रमो धर्मः पदार्थगः।
धर्मस्य धर्म्यपेक्षत्वादबाधादस्ति मानता॥ ११॥

क्षुत आचामेदिति विहितं पुरुषार्थमाचमनम्। यदा तु मध्ये क्षुतादिनिमित्तं प्राप्नोति। तदा नैमित्तिकमाचमनं कृत्वङ्कृत्व न स्मृत्या विधीयते। आचान्तेन कर्त्तव्यमिति सेयं स्मृतिर्न प्रमाणम्। कुतः। विरुद्धत्वात्। वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति श्रुतौ पूर्वकालवाचिना क्त्वाप्रत्ययेन क्रमः प्रतीयते। वेदो नाम दर्भमयं सम्मार्जनसाधनम्। वेदिराहवनीयगार्हपत्यमध्यवर्त्तिनी चतुरङ्गुलखाता भूमिः। तयोर्मध्ये यदा क्षुतादिनिमित्तमाचमनं कुर्यात्। तदा श्रुत्युक्तं नैरन्तर्य्यं विरुद्ध्येत। तस्माद् वेष्टनस्मृतिवदाचमनस्मृतिर्न प्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः। वेदवेद्यादि

श्रुत्युक्त पदार्थवदाचमनादयः स्मृत्युक्ता अनुष्ठेयपदार्थाः । क्रमस्तु पदार्थनिष्ठो धर्मः । स च पदार्थानुपजीवति । तत उपजीव्य विरोधात् क्रम एव बाध्यते । न तु क्रमेणाचमनस्य बाधोऽस्ति तस्मादियं स्मृतिः प्रमाणम् ।

अस्मिन्नेव वार्त्तिककारः प्रकारान्तरेण विचारद्वयं चकार । तत्र प्रथमं विचारं दर्शयति ।

शाक्योक्ताहिंसनं धर्मो न वा धर्मः श्रुतत्वतः ।
न धर्मो नहि पूतं स्यात् गोक्षीरं श्वदृतौ धृतम् ॥ १२॥

ब्रह्मचर्य्यमहिंसां चापरिग्रहं च सत्यं च यत्नेन रक्षेदिति । श्रुतावहिंसादिर्धर्मत्वेनोक्तः स एव धर्मः । शाक्येनाप्युक्तः । तस्मात् शाक्यस्मृतिर्धर्मे प्रमाणमिति चेत् । न । स्वरूपेण धर्मस्यापि गोक्षीरन्यायेन शाक्यसम्बन्धे सत्यधर्मत्वप्रसङ्गात् । तदीयग्रन्थे नाहिंसादिर्नावगन्तव्यः । तस्मान्न सा धर्मे प्रमाणम् । विचारान्तरं दर्शयति ।

सदाचारोऽप्रमा मा वा निर्मूलत्वादमानता ।
अष्टकादेरिवैतस्य समूलत्वात् प्रमाणता ॥ १३ ॥

होलाकोत्सवादिसदाचारस्य मूलभूतवेदाभावादप्रामाण्यमिति चेत् । न । वैदिकैः शिष्टैः परिगृहीतत्वेनाष्टकादिवत् वेदमूलत्वात् । अतएव मन्वादिभिर्ग्रन्थगौरवभयाद्विशेषाकारेणानुपदिष्टोऽपि सदाचारः सामान्याकारेणोपदिष्टः । श्रुतिः स्मृतिः सदाचार इत्येवं धर्मे प्रमाणोपन्यासात् तस्माच्छिष्टाचारः प्रमाणम् । पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

यवादिशब्दाः किं द्व्यर्था नो वार्य्यम्लेच्छ साम्यतः ।

दीर्घशूकप्रियंग्वाद्या इयेऽप्यर्थौ विकल्पिताः ॥ १४ ॥
यत्रान्या इति शास्त्रस्थप्रसिद्धिस्तु बलीयसी ।
शास्त्रीयधर्मे तेनात्र प्रियंग्वादिर्न गृह्यते ॥ १५ ॥

यवमयश्चरुर्भवति । वाराही उपानहा वुपमुञ्चत इति श्रूयते। तत्र यवशब्दमार्य्या दीर्घशूकेषु प्रयुञ्जते वराहशब्दं च शूकरे। म्लेच्छास्तु यवशब्दं प्रियङ्गुषु वराहशब्दं कृष्णशकुनौ। तथा सति लोकव्यवहारेण निश्चेतव्येषु शब्दार्थेष्वार्य्यम्लेच्छप्रसिद्ध्योः समान बलत्वादुभयविधा अप्यर्थौ विकल्पेन स्वीकार्य्या इति प्राप्ते ब्रूमः । शास्त्रीयधर्मावबोधे शास्त्रप्रसिद्धिर्बलीयसी। प्रत्यासन्नत्वादविच्छिन्नपारम्पर्य्यागतत्वाच्च। शास्त्रे च यवविध्यर्थवाद एवं श्रूयते। यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते। अथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्तीति। इतरौषधिविनाशकालेऽभिवृद्धिर्दीर्घशूकेषु दृश्यते। न तु प्रियङ्गुषु। तेषामितरौषधिपाकात् पूर्वं पच्यमानत्वात्। उपानद्विध्यर्थवादश्चैवं भवति। वराहं गावोऽनुधावन्तीति गवामनुधावनं शूकरे सम्भवति। न तु कृष्णशकुनौ। तस्माद्दीर्घशूकादिर्यवादिशब्दार्थः। अत्र वार्त्तिककारः पीलुशब्दमुदाजहार। तं च म्लेच्छा हस्तिनि प्रयुञ्जते। आर्य्यास्तु वृक्षे। तत्राविप्लुत व्यवहारस्यार्य्येषु सम्भवाद्वृक्ष एव पीलुशब्दार्थः। अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह।

यवाद्यर्थानिर्णयेन तद्वाक्यं न प्रमेति चेत्।
न शास्त्रस्य बलित्वेन तत्प्रसिद्धार्थनिर्णयात् ॥ १६ ॥

स्पष्टोऽर्थः।

अस्मिन्नेवाधिकरणे वार्त्तिककारमतेन वर्णकान्तरमारचयति।

यो मातुलविवाहादौ शिष्टाचारः स मा न वा।
इतराचारवन्मात्व ममात्वं स्मार्त्तबाधनात्॥ १७॥
स्मृतिमूलो हि सर्वत्र शिष्टाचारस्ततोऽत्र च।
अनुमेया स्मृतिः स्मृत्या बाध्या प्रत्यक्षया तु सा॥१८॥

केषुचिद्दक्षिणदेशेषु मातुलस्य दुहितरं शिष्टाः परिणयन्ति। सोऽयमाचारः प्रमाणम्। शिष्टाचारत्वात्। होलाकाद्याचारवदिति चेत्। न। स्मृतिविरुद्धत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वात्। तथाच स्मृतिः। मातुलस्य सुतामूढा मातृगोत्रां तथैव च। समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति। न च स्मृत्याचारयोर्मूलवेदानुमापकत्वसाम्यात् समबलत्वमिति वाच्यम्। होलाकादिसदाचारस्य मन्वादिस्मृतिवद्वेदानुमापकत्वायोगात्। न हीदानीन्तनाः शिष्टा मन्वादिवद्देशकालविप्रकृष्टं वेदं दिव्यज्ञानेन साक्षात्कर्त्तुं शक्नुवन्ति येन शिष्टाचारो मूलवेदमनुमापयेत्। शक्नोति तु यः कोऽपि शिष्टो यत्र क्वापि देशविशेषे कालविशेषे च यं कञ्चिदपि होलाकाद्याचारस्य मूलभूतं स्मृतिग्रन्थमवलोकयितुम्। तस्मात् शिष्टाचारेण स्मृतिरेवानुमातुं शक्यते। न तु श्रुतिः। अनुमिता च स्मृतिर्विरुद्धया प्रत्यक्षया स्मृत्या बाध्यते। अत एवाहुः। आचारात् तु स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनम्। तेन ह्यन्तरितं तेषां प्रामाण्यं विप्रकृष्यते। तस्मादप्रामाण्यमीदृशस्याचारस्याभ्युपेयम्। तत्रैवापरं वर्णकमारचयति।

लौकिको वाक्यगो वार्थस्त्रिवृदादेः समत्वतः ।
उभौ विध्यर्थवादैकवाक्यत्वादस्त्विहान्तिमः ॥ १९ ॥

त्रिवृद्बहिष्पवमानमिति श्रुतौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यं लोकसिद्धोऽर्थः । वाक्यशेषात् त्वृक्त्रयात्मकेषु त्रिषु सूक्तेष्ववस्थितानां बहिष्पवमानात्मकस्तोत्रनिष्पादनक्षमाणामुपास्मै गायता नर इत्यादीनामृचां नवकमर्थः । तत्र धर्मनिर्णये वेदस्य प्रबलत्वेऽपि पदपदार्थनिर्णये लोकवेदयोः समानबलत्वादुभावर्थौ विकल्पेन ग्रहीतव्याविति चेत् । मैवम् । लौकिकार्थस्वीकारपक्षे विधिवाक्येऽर्थस्त्रैगुण्यमर्थवादवाक्ये स्तोत्रीयाणामृचां नवकमित्येवं विध्यर्थवादयोर्वैयधिकरण्यादेकवाक्यत्वं न स्यात् । अत एकवाक्यत्वाय स्तोत्रीयाणां नवकमेव विधिवाक्ये नियतोऽर्थः । षष्ठाधिकरणमारचयति ।

कल्प्यः पिकादिशब्दार्थो ग्राह्यो वा म्लेच्छरूढितः ।
कल्प्य आर्यैरप्रसिद्धत्वादनार्याणामनादरात् ॥ २० ॥
ग्राह्या म्लेच्छप्रसिद्धिस्तु विरोधादर्शने सति ।
पिकनेमादिशब्दानां कोकिलाद्यर्थता ततः ॥ २१ ॥

आर्याः पिकादिशब्दं न क्वाप्यर्थे प्रयुञ्जते । म्लेच्छाश्च न प्रमाणभूताः । तस्मान्निगमनिरुक्तव्याकरणैः पिकनेमादिशब्दानामर्थः कल्पनीय इति चेत् । मैवम् । आर्यप्रसिद्धिविरोधस्यादृष्टत्वेनेदृशे विषये म्लेच्छप्रसिद्धेरप्यादरणीयत्वात् । कल्प्यमानादव्यवस्थितादर्थादिदं म्लेच्छरूढिः । यत्रेदृश्या अपि रूढेरभावस्तत्र निरुक्तादयश्चरितार्थाः । तस्मादनार्यप्रसिद्ध्या पिकः कोकिलः । नेमशब्दोऽर्धवाची । तामरस-

शब्दः पद्मवाचीत्येवं द्रष्टव्यम्। अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरु-मतमाह।

अर्थाबोधादप्रमाणं पिकालम्भनचोदना।
नैवं म्लेच्छप्रसिद्ध्यापि तद्‌बोधादविरुद्धया ॥ २२ ॥

स्पष्टोऽर्थः। सप्तमाधिकरणमारचयति।

अपौरुषेयाः कल्पाद्याः कृत्रिमा वा न कृत्रिमाः।
श्रुतिस्मृत्योर्धर्मबुद्धेः स्वतो मानं यतः समम् ॥ २३ ॥
पुंनामोक्तेः पौरुषेयाः काठकाद्यसमत्वतः।
तत्रोपलेभिरे केचिदापस्तम्बादिकर्तृताम् ॥ २४ ॥

बौधायनापस्तम्बाश्वलायनकात्यायनादिनामाङ्किताः कल्पसूत्रादिग्रन्था निगमनिरुक्तषडङ्गग्रन्था मन्वादिस्मृतयश्चा-पौरुषेयाः। धर्मबुद्धिजनकत्वात्। वेदवत्। न च मूल-प्रमाणसापेक्षत्वेन वेदवैषम्यमिति शङ्कनीयम्। उत्पन्नाया बुद्धेः स्वतः प्रामाण्याङ्गीकारेण निरपेक्षत्वात्। मैवम्। उक्ता-नुमानस्य कालात्ययापदिष्टत्वात्। बौधायनसूत्रमापस्तम्बसूत्र-मित्येवं पुरुषनाम्ना ते ग्रन्था उच्यन्ते। न च काठकादि-समाख्यावत् प्रवचननिमित्तत्वं युक्तम्। तद्‌ग्रन्थनिर्माण-काले तदानीन्तनैः कैश्चिदुपलब्धत्वात्। तच्चाविच्छिन्नपार-म्पर्येणानुवर्त्तते। ततः कालिदासादिग्रन्थवत् पौरुषेयाः। तथापि वेदमूलत्वात् प्रमाणम्। अत्रैव गुरुमतमाह।

कल्पे सर्वतिथौ दर्शकार्य्यतोक्तेः श्रुतिर्न मा।
न कल्पे साध्यवेदत्वप्रहाणाद्दुर्बलत्वतः ॥ २५ ॥

सर्वतिथौ दर्शयागकर्त्तव्यतां कल्पसूत्रकार आह। सर्वासु तिथिष्वमावास्या कर्त्तव्येति। श्रुतिस्त्वमावास्यायामेव

र्तिथौ तत्कर्त्तव्यतां ब्रूते। ततः कल्पसूत्ररूपेण वेदेन विरुद्धत्वादियं श्रुतिर्न मानमिति चेत्। मैवम्। कल्पस्य वेदत्वं नाद्यापि सिद्धम्। किन्तु प्रयत्नेन साधनीयम्। न च तत् साधयितुं शक्यम् पौरुषेयत्वस्य समाख्यया तत्कर्त्तृरुपलम्भेन च साधितत्वात्। अतः कल्पसूत्रस्य दुर्बलतया न श्रुतेरप्रामाण्यम्। अष्टमाधिकरणमारचयति।

होलाकादिर्व्यवस्था स्यात् साधारण्यमुताग्रिमः।
देशभेदेन दृष्टत्वात् साम्यं मूलसमत्वतः॥ २६॥

होलाकादिशिष्टाचाराणां हारीतादिस्मृतिविशेषाणां चानुष्ठातृपुरुषभेदेन व्यवस्थितं प्रामाण्यम्। कुतः। देशविशेषे तेषां दृष्टत्वात्। होलाकादयः प्राच्यैरेव क्रियन्ते। वसन्तोत्सवो होलाका। आह्नीनेबुकादयो दाक्षिणात्यैः। स्वस्वकुलागतं करञ्जार्कादिस्थावरदेवतापूजादिकमाह्नीनेबुकशब्देनोच्यते। उद्वृषभयज्ञादय उदीच्यैः। ज्येष्ठमासस्य पौर्णमास्यां बलीवर्दानभ्यर्च्य धावयन्ति। सोऽयमुद्वृषभयज्ञः। एवं हारीतादिस्मृतिः काचित् क्वचिद्देशविशेषे दृश्यते। तस्माद्व्यवस्थितं प्रामाण्यमिति चेत्। मैवम्। तन्मूलत्वेनानुमितस्य वेदस्य सर्वसाधारणत्वेन तेषामपि सर्वसाधारणत्वात्। अत्रैव गुरुमतमाह।

प्राच्यादिपदयुक्तायाः श्रुतेरनुमितौ पदे।
अर्थाबोधादमानत्वं चेन्न सामान्यानुमानतः॥ २७॥

प्राच्यादिभिर्व्यवस्थया होलाकादिष्वनुष्ठीयमानेषु तन्मूलश्रुतिरपि प्राच्यादिपदयुक्तैवानुमातव्या। तत्र प्राच्यादिपदस्यार्थो न बुध्यते। ये पुरुषाः कञ्चित् कालं प्राच्यां

निवसन्ति त एव कालान्तरे प्रतीच्यां दिशि निवसन्त उप-लभ्यन्ते। तत्र श्रौतप्राच्यादिपदस्यार्थाबोधादप्रमाणं स्मृतिरिति चेत्। नैवम्। अनुष्ठानसामान्यस्य मूलश्रुतिकल्पकत्वात्। अतः प्राच्यादिपदराहित्ये सत्यर्थं बोधादनुमिता श्रुतिः प्रमाणम्। नवमाधिकरणमारचयति।

गोगाव्यादिषु साधुत्वे प्रयोगे वा न कश्चन।
नियमोऽवास्ति वा नास्ति व्याकृतेर्मूलवर्जनात् ॥२८॥
साधूनेव प्रयुञ्जीत गवाद्या एव साधवः।
इत्यस्ति नियमः पूर्वपूर्वव्याकृतिमूलतः ॥ २९ ॥

व्याकरणाभिज्ञैः सास्नादिमद्वस्तुनि गौरित्येव शब्दः प्रयुज्यते। तदनभिज्ञैस्तु स्वस्वदेशीयभाषाअनुसृत्य गावीगोणीगोपोतलिकेत्येवमादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते। तत्रैदृश एवशब्दः साधुर्नेदृश इत्यस्मिन्नर्थे नियामकं नास्ति। तथा प्रयोगेऽपि तन्नास्ति। ईदृश एव शब्दः प्रयोक्तव्यो नेदृश इति, न तावद्व्यवहारो नियामकः। तस्य सर्वेषु शब्देषु समानत्वात्। नापि व्याकरणस्मृतिर्नियामिका। तस्या निर्मूलत्वेनाप्रमाणत्वात्। न ह्यभियुक्तप्रयोगस्तन्मूलम् अन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात्। व्याकरणस्मृतेः प्रामाण्यसिद्धौ तदनुसारेण प्रयोक्तृणामभियुक्तत्वसिद्धिः। तत्सिद्धौ तत्प्रयोगमूलतया व्याकरणस्य प्रामाण्यम्। तस्मान्नास्ति साधुत्वप्रयोगयोर्नियम इति प्राप्ते ब्रूमः। साधूनेव शब्दान् प्रयुञ्जीत न त्वपशब्दानित्यस्ति नियमः। उभयत्र क्रमेण गुणदोषवादिनो वेदवाक्ययोः श्रवणात्। एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवतीति गुण-

तालव्यत्वे तुरङ्गमवाचित्वम्। ततः संशयादप्रामाण्यमिति चेत्। न। व्याकरणानुसारेणाशू व्याप्ताविव्यस्माद्धातो रौणादिके व प्रत्यये कृते तालव्यत्वनिर्णयात्। तस्मादश्वाल-म्भनशास्त्रं प्रमाणम्। दशमाधिकरणे प्रथमवर्णकमा-रचयति।

लोके पदपदार्थौ यौ न तौ वेदे ऽथवात्र तौ।
रूपभेदात् पदं भिन्नमुत्तानादिभिदा स्फुटा॥ २१॥
वर्णैकत्वात् पदैकत्वं क्वाचित्की रूपभिन्नता।
प्रायिकेण पदैक्येन तदर्थैक्यं तथाविधम्॥ २२॥

वैदिकौ पदपदार्थौ लौकिकाभ्यां पद पदार्थाभ्या-मन्यौ। कुतः। रूप भेदात्। पदे तावद्रूपभेदो दृश्यते। आत्मशब्द आकारादित्वेन लोके नियतः। वेदे तु क्वचिदाकाररहितः पठ्यते। प्रयतं पुरुषं त्मनेति। ब्राह्मणा इति लोके। वेदे त्वन्यथा पठ्यते। ब्राह्मणासः पितरः सोम्यास इति। अर्थभेदो ऽपि स्फुटः। उत्तानावै देवगवा वहन्तीति श्रूयते। मनुष्यगवास्त्ववाञ्चो वहन्ति। वेदे वनस्पतिर्हिरण्यपर्णः। तथाच श्रूयते। देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्ण प्रदिवस्ते अर्थमिति। तस्मा-ल्लोकवेदयोः पदपदार्थावन्याविति प्राप्ते ब्रूमः। य एव लौकिकाः पदार्थास्त एव वैदिकाः। तथाहि वर्णानां तावन्नित्यत्वं प्रथमे पादे साधितम्। यथा प्रयोक्तॄणां पुरुषाणां भेदेऽप्येकैकस्य पुरुषस्य बहुकृत्व उच्चारणभेदेऽपि त एवामी वर्णा इति प्रत्यभिज्ञानाद्वर्णैक्यम्। तथा यानि लोके गवादिपदानि तान्येव वेदे विधीयमानानीत्य-

बाधितप्रत्यभिज्ञया पदैकत्वमभ्युपेयम। अग्ना देवास इत्यादिपदभेदस्तु क्वाचित्कः। नैतावता बहुतरप्रत्यभिज्ञावगतं पदैक्यमपोढु शक्यम्। अन्यथा सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञातं देवदत्तैक्यमपि देशादिभेदमात्रेणापोह्येत। पदैक्ये चार्थैकत्व मवश्यम्भावि। अन्यथा वेदे पृथग्व्युत्पत्त्यभावादबोधकत्वं प्रसज्येत। एत देवाभिप्रेत्योक्तम्। लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति स्वरुयूपाहवनीयादिशब्दानां तदर्थानां चालौकिकत्वेऽपि प्रसिद्धपदसमभिव्याहाराद् व्युत्पत्तिः सम्भवति। उत्तानवहनादिकं त्वर्थवादः। अस्तु वा तथा वहनम्। तथाप्युत्तानादिशब्दास्तदर्थाश्च लोकसिद्धा एव। तस्माद् ये एव लौकिकाः पदपदार्थास्त एव वैदिकाः।

द्वितीयवर्णकमारचयति।

व्यक्तिं व्रीह्यादिशब्दार्थ आकृतिर्वा क्रियान्वयात्।
व्यक्तिर्व्युत्पत्तिवेलायामाकृत्या ऽपलक्ष्यते॥ ३३॥
शक्तिग्रहादियुक्तिभ्य आकृतेरर्थताचिता।
क्रियापर्य्यवसानाय व्यक्तिस्तत्रोपलक्ष्यताम्॥ ३४॥

व्रीहीनवहन्ति। पशुमालभेत। गामानय। ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादिप्रयोगेषु व्रीह्यादिशब्दानां व्यक्तिरर्थः। कुतः। अवहननादिक्रियाभिर्व्यक्तेरन्वेतुं शक्यत्वात्। न ह्याकृतिरवहन्तुमालब्धुमपनेतुं वा योग्या। नन्वानन्त्यव्यभिचाराभ्यां न व्यक्तौ व्युत्पत्तिः सम्भवति। अनन्ता हि गोव्यक्तयः। अतीतानामनागतानामनेकदेशवर्त्तिनां गवामियत्ताया अनवधारणात्। किञ्च। शुक्लव्यक्तौ

व्युत्पन्नो गोशब्दः कृष्णव्यक्तौ प्रयुज्यमानः स्वार्थं व्यभिचरेत्। तत्र कथं व्युत्पत्तिरिति चेत्। एवं तर्हि व्युत्पत्ति काले सा व्यक्तिराकृत्योपलक्ष्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामाकृतेः शक्तिग्रहणनिमित्तत्वाच्छब्दार्थत्वं तस्या एवोचितम्। किञ्च। गोशब्द उच्चारिते व्यक्तिवादिनः संशयो भवेत्। तस्मादाकृतेरेवाभिधेयत्वम्। यद्याकृतावव-हननादिक्रिया न पर्य्यवस्येत्। तर्हि व्यक्तिस्तत्रोप-लक्षणीया। किञ्च। श्येनचितं चिन्वीतेत्यादावाकृतेरेव सादृश्यप्रतियोगितया कार्य्यान्वयो दृश्यते। तस्मादाकृतिः शब्दार्थः। अत्र गुरुमतमाह।

गवादिचोदना नो मा जातिव्यक्त्यो रनिर्णयात्।

आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां न व्यक्तिरिति निर्णयः ॥२१॥

स्पष्टोऽर्थः।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे प्रथमा-ध्यायस्य तृतीयःपादः।

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणं वार्त्तिककारोन्नीतमारचयति।

उद्भिदादिपदं धर्मे किममानमुत प्रमा।

विध्यर्थवादमन्त्रांशेष्वनन्तर्भावतो न मा ॥ १ ॥

अन्तर्भावो विधावुद्भिदा यजेतेति दृश्यते।

नामत्वेनान्वयो वाक्ये वक्ष्यतेऽतः प्रमैव तत् ॥ २ ॥

उद्भिदा यजेत। विश्वजिता यजेतेत्येवं समाम्नायते। तत्रोद्भिदादिपदं न धर्मे प्रमाणम्। कुतः। प्रमाणत्वे-नाभिमतेषु त्रिषु वेदविभागेष्वनन्तर्भावात्। तथाहि

विधिः साक्षात् प्रमाणम्। अर्थवादमन्त्रौ तु विध्यन्वयेन। तत्र न तावदुद्भिदादि पदं विधावन्तर्भवति। विध्यर्थरूपाया भावनाया अंशेषु भाव्यकरणे ऽतिकर्त्तव्यतारूपेषु कस्याप्यवाचकत्वात्। नाप्यर्थवादत्वम्। स्तुतिबुद्धेरभावात्। नापि मन्त्रत्वम्। उत्तमपुरुषादीनां मन्त्रलिङ्गानामभावात्। तथा चोक्तम्। उत्तमामन्त्रणाद्यन्तत्वान्तरूपाद्यभावतः। मन्त्रप्रसिद्ध्यभावाच्च मन्त्रतैषां न युज्यत इति। अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्युत्तमपुरुषः। अग्ने यशस्विन् यशसे समर्पयेत्यामन्त्रणम्। उर्वी चासि वस्वी चासीत्यस्यन्तरूपम्। इषे त्वो र्जे त्वेति त्वान्तरूपम्। आदिशब्देनाशीर्दैवताप्रतिपादनादयः। एवमादिष्वनन्तर्भावादप्रमाणमिति चेत्। न विध्यंशे करणेऽन्तर्भावात्। यद्यपि लिङ्पदेन सह समानपदोपात्तो यजिधात्वर्थः करणम्। तथापि तस्य यजेर्नामत्वेनोद्भिदादिपदमन्वेति। तस्मात् प्रमाणम्। द्वितीयाधिकरणमारचयति।

गुणोऽयं नामधेयं वा खनित्रेऽस्य निरुक्तितः।
ज्योतिष्टोमं समाश्रित्य पश्वर्थं गुणचोदना॥ ३॥
फलोद्भेदात् समानैषा निरुक्तिर्यागनाम्न्यपि।
नामत्वमुचितं यागसामानाधिकरण्यतः॥ ४॥

उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्र तृतीयान्तेनोद्भित्पदेन योऽर्थो विवक्षितः सोऽयं यागे कश्चिद्गुणः स्यात्। दध्ना जुहोतीत्यनेन गुणविधिना समानत्वात्। अथोच्येत। दधिशब्दार्थो लोकप्रसिद्धः। उद्भि

रूढ्यर्थस्त्वप्रसिद्ध इति। तन्न। रूढ्यभावेऽप्यवयवार्थ-निरुक्त्या तत्प्रसिद्धेः। उद्भिद्यते भूमिरनेनेतिव्युत्पत्त्या खनित्रवाच्यसौ शब्दः। न चात्र पशुफलकः कश्चिद्यागो विधीयत इति वाच्यम्। पशूनां गुणफलत्वात्। यथा गोदोहनेन पशुकामस्येत्यत्र पशवो गोदोहनगुणस्य फलम्। तथेह खनित्रगुणस्य फलमस्तु। यदि चमसेनापः प्रणयेदिति विहितं प्रकृतमपां प्रणयनमाश्रित्य गोदोहनं विधीयते। तर्ह्यत्रापि ज्योतिष्टोमेन यजेतेति विहितं प्रकृतं ज्योतिष्टोममाश्रित्य खनित्रं विधीयताम् तस्माद्गुणविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः। पशुकामो यजेतेत्यस्य पदद्वयस्यायमर्थः। पशुरूपं फलं यागेन करणेन कुर्य्यादिति। तत्र केन यागेनेत्यपेक्षायामुद्भिदेति तृतीयान्तपदं यागनामत्वेनान्वेति। उद्भिद्यते पशुफलमनेन यागेनेति निरुक्त्या नामत्वमुद्भित्पदस्योपपद्यते। एवमपि गुणविधिनामधेयत्वयोः शब्दनिर्वचनसाम्यान्न निर्णय इति चेत्। नैवम् सामानाधिकरण्यस्य निर्णायकत्वात्। उद्भिन्नामकेन यागेन फलं कुर्य्यादित्युक्ते सामानाधिकरण्यं लभ्यते। गुणत्वे तु खनित्रेण साध्यो यो यागस्तेनेत्येवं वैयधिकरण्यं स्यात्। यदि खनित्रवता यागेनेति सामानाधिकरण्यं युज्येत। तदा मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येत। तस्मादुद्भिदादिपदं नामधेयम्। दध्ना जुहोति। व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिषु द्रव्यविशेषे दध्यादिशब्दानामत्यन्तरूढतया यागनामत्वासम्भवादगत्या गुणत्वमाश्रितम्। सोमेन यजेतेत्यत्राप्यप्रसिद्धार्थनामधेयत्वकल्पनातो वरं प्रसिद्धार्थद्वारेण लक्षणाश्रयणमित्यभिप्रेत्य सोमद्रव्यवता यागेनेति

मत्वर्थलक्षणा स्वीकृता। उद्भिच्छब्दस्य तु लोकप्रसिद्धार्थाभावादुक्तरीत्या नामत्वं युक्तम्। प्रयोजनन्तु नाम्नः सर्वत्र व्यवहार एव। न ह्यन्तरेण नामधेयमृत्विग्वरणादिष्वन्तेनाह्वं यज्ञ इत्याख्यातोपायो लघुः कश्चिदस्ति। तस्मादुद्भिदादिपदं नामधेयम्। अत्रैव गुरुमतमाह।

लौकिके गणयागेऽस्य विधेः सापेक्षतेति चेत्।
निरुक्त्या श्रौतयागस्य नामत्वान्निरपेक्षता॥ ५॥

उद्भिदा यजेतेत्ययं गुणविधिः। न चास्य कश्चिच्छ्रौत आश्रयो लभ्यते। ततो लौकिको मातृगणयागादिराश्रयत्वेनापेक्षणीयः। तस्मिन् यागे गुणोऽयं विधीयते। तथा सति सापेक्षत्वादप्रामाण्यमस्याश्चोदनाया इति चेत्। नैवम्। पूर्वोक्तनिरुक्त्या श्रौतयागनामत्वे सति निरपेक्षत्वात्। तृतीयाधिकरणमारचयति।

चित्रया यजेतेति तद्गुणो नाम वा भवेत्।
चित्रस्त्रीत्वगुणौ रूढेरग्नीषोमीयके पशौ॥ ६॥
द्वयोर्विधौ वाक्यभेदो वैशिष्ट्ये गौरवं ततः।
स्यान्नामप्रष्ठाद्यन्यत्राप्यवमानेषु तत् तथा॥ ७॥

चित्रया यजेत पशुकाम इत्याम्नायते। तत्र चित्राशब्दो नोद्भिच्छब्दवद्यौगिकः। किन्तु रूढ्या चित्रत्वं स्त्रीत्वञ्चाभिधत्ते। ततो न पूर्वन्यायेन नामत्वम्। तथा सत्यग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति विहितं पशुयागमत्र यजेतेत्यनेन पदेनानूद्य तस्मिन् पशौ चित्रत्वस्त्रीत्वगुणौ विधीयेते इति प्राप्ते ब्रूमः। चित्रत्वं स्त्रीत्वं चेति द्वावेतौ गुणौ। तयोर्द्वयो-विधाने वाक्यं भिद्येत। तथा चोक्तम्। प्राप्ते कर्मणि

नानेको विधातुं शक्यते गुणः। अप्राप्ते तु विधीयेरन् बहवोऽप्येकयत्नत इति। अथ वाक्यभेदपरिहाराय गुणद्वयविशिष्टं पशुद्रव्यरूपं कारकं विधीयते। तदा गौरवं स्यात्। तस्माच्चित्राशब्दः पूर्ववद्यजिसामानाधिकरण्येन यागनामधेयं भवति। चित्रत्वञ्च तस्य विलक्षणद्रव्यद्वारेणोपपद्यते। दधि मधु घृतमापो धानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति दध्यादीनि विचित्राणि प्रदेयद्रव्याणि षडाम्नातानि। तदेतच्चित्रानामकस्य यागस्योत्पत्तिवाक्यम्। यागस्वरूपभूतयोर्दध्यादिद्रव्यप्रजापतिदेवतयोरत्रोपदिश्यमानत्वात्। उत्पन्नस्य तस्य यागस्य चित्रया यजेत पशुकाम इत्येतत् फलवाक्यम्। एवं सति प्रकृतार्थौ लभ्येते। अग्नीषोमीयपश्वनुवादेन गुणविधाने प्रकृतहाना प्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम्। लिङ्प्रत्ययस्य चानुवादकत्वाङ्गीकाराच्छ्रुत्यो विध्यर्थौ बाध्येत। तस्माच्चित्रापदं नामधेयम्।

यथा चित्राशब्दे नामधेयत्वम्। तथा बहिष्पवमानशब्दे आज्यशब्दे पृष्ठशब्दे च तत्कर्मनामधेयत्वं योजनीयम्। एवं हि श्रूयते। त्रिवृद्बहिष्पवमानम्। पञ्चदशान्याज्यानि। सप्तदशानि पृष्ठानीति। अस्य वाक्यत्रयस्यार्थो विव्रियते। सामगानामुत्तरग्रन्थे त्र्यृचात्मकानि सूक्तान्याम्नातानि। तत्रोपास्मै गायता नर इत्याद्यं सूक्तम्। दविद्युतत्या रुचेति द्वितीयम्। पवमानस्य ते कव इति तृतीयम्। ज्योतिष्टोमस्य प्रातःसवनानुष्ठाने तेषु सूक्तेषु गायत्रं साम गातव्यम्। तदिदं सूक्तत्रयगान-

साध्यं स्तोत्रं वहिष्पवमानमित्युच्यते। तत्रावस्थितानामृचां पवमानार्थत्वात्। वहिःसम्बन्धाच्च। न खल्विदं स्तोत्रमितरस्तोत्रवत् सदोनामकस्य मण्डपस्य मध्ये औडुम्बर्य्याः स्तम्भशाखायाः सन्निधौ प्रयुज्यते। किन्तु सदसो वहिः प्रसर्पद्भिः प्रयुज्यते। तस्य च वहिष्पवमानस्य त्रिवृन्नामकः स्तोमो भवति। तस्य च स्तोमस्य विधायकं ब्राह्मणवाक्यमेवमाम्नायते। तिसृभ्यो हिंकरोति स प्रथमया तिसृभ्यो हिंकरोति स मध्यमया तिसृभ्यो हिंकरोति स उत्तमयोद्यती त्रिवृतो विष्टुतिरिति। अयमर्थः। सूक्तत्रयपठितानां नवानामृचां गानं त्रिभिः पर्य्यायैः कर्त्तव्यम्। तत्र प्रथमे पर्य्याये त्रिषु सूक्तेषु आद्यास्तिस्र ऋचः। द्वितीये पर्य्याये मध्यमाः। तृतीये पर्य्याये चोत्तमाः। तिसृभ्य इति तृतीयार्थे पञ्चमी। हिंकरोति गायतीत्यर्थः। सेयं यथोक्तप्रकारोपेता गीतिस्त्रिवृत्स्तोमस्य विष्टुतिः स्तुतिप्रकारविशेषः। अस्या विष्टुतेरुद्यती नामेति। एवं परिवर्त्तिनी कुलायिनोति द्वे विष्टुती। तयोः परिवर्त्तिन्येवमाम्नायते। तिसृभ्यो हिंकरोति स पराचीभिस्तिसृभ्यो हिंकरोति स पराचीभिस्तिसृभ्यो हिंकरोति स पराचीभिः परिवर्त्तिनी त्रिवृतो विष्टुतिरिति। पराचीभिरनुक्रमेणाम्नाताभिरित्यर्थः। कुलायिन्येवमाम्नायते। तिसृभ्यो हिंकरोति स पराचीभिस्तिसृभ्यो हिंकरोति या मध्यमा सा प्रथमा योत्तमा सा मध्यमा या प्रथमा सोत्तमा तिसृभ्यो हिंकरोति योत्तमा सा प्रथमा या प्रथमा सा मध्यमा या मध्यमा सोत्तमा कुलायिनी त्रिवृतो विष्टुति-

रिति। अत्र प्रथमसूक्ते पाठक्रम एव। द्वितीये मध्यमोत्तम-प्रथमाः। तृतीये तूत्तमप्रथममध्यमा इत्येवं व्यत्ययेन मन्त्रा ज्ञातव्याः। तदिदं विष्टुतित्रयं विकल्पितम्। त्रिवृच्छब्द-स्येष्टम स्तोमस्वरूपमर्थो न तु त्रैगुण्यमिति पूर्वपादे निर्णीतम्।

उत्तराग्रन्थे बहिष्पवमानसूक्तेभ्यस्त्रिभ्य ऊर्ध्वं चत्वारि सूक्तान्याम्नातानि। अग्न आ याहि वीतय इत्याद्यं सूक्तम्। आ नो मित्रावरुणेति द्वितीयम्। आ याहि सुषुमा हि त इति तृतीयम्। इन्द्राग्नी आ गतं सुतमिति चतुर्थम्। तान्येतानि प्रातःसवने गायत्रसाम्ना गीयमानानि चत्वार्याज्यस्तोत्राणीत्युच्यन्ते। तन्निर्वचनं च श्रूयते। यदाजिमीयुस्तदाज्यानाम् आज्यत्वमिति। तेष्वाज्यस्तोत्रेषु पञ्चदशनामकः स्तोमो भवति। तस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेव-माम्नायते। पञ्चभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स एकया स तिसृभिरित्येकं सूक्तं त्रिरावर्त्तनीयम्। तत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमाया ऋच-स्त्रिरभ्यासः। द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः। तृतीयावृत्ता-वुत्तमायाः। सोऽयं पञ्चदशस्तोमः।

एतेभ्यश्चतुर्भ्यः सूक्तेभ्य ऊर्ध्वमुत्तराग्रन्थे त्रीणि माध्य-न्दिनपवमानसूक्तान्याम्नाय तत ऊर्ध्वं च चत्वारि सूक्तान्या-म्नातानि। तेष्वभि त्वा शूर नोनुम इत्याद्यम्। कया न-श्चित्र आ भुवदिति द्वितीयम्। तं वो दस्ममृतीषहमिति तृतीयम्। तरोभिर्वो विदद्वसुमिति चतुर्थम्। एतान्

क्रमेण रथन्तरवामदेव्यनौधसकालेयसामभिर्माध्यन्दिन-सवने गीयमानानि पृष्ठस्तोत्राणीत्युच्यन्ते। स्पर्शनात् पृष्ठानीत्येवं निरुक्तिर्द्रष्टव्या। तेषु स्तोत्रेषु सप्तदशस्तोमो भवति। तस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेवमाम्नायते। पञ्चभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिरिति। अत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमाया ऋचस्त्रिरभ्यासः। द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः। तृतीयावृत्तौ मध्यमोत्तमयोः सोऽयं सप्तदशस्तोमः।

अत्र त्रिष्वपि वाक्येषु त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशशब्दा गुण-विधायकत्वेन सम्मताः। यदि बहिष्पवमानाज्यपृष्ठशब्दा अपि गुणविधायकाः स्युः। तदा प्रत्युदाहरणं गुणद्वय-विधानाद्वाक्यभेदः स्यात्। तस्माद्वहिष्पवमानादिशब्दाः स्तोत्रनामधेयानि। तैर्नामभिः कर्माण्यनूद्य त्रिवृदादिगुणा विधीयन्ते।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

अग्निहोत्रं जुहोत्याघारमाघारयतीत्यमू।
विधेयौ गुणसंस्कारावाहोस्वित् कर्मनामनी॥ ८॥
अग्नये होत्रमत्रेति बहुव्रीहिगतोऽनलः।
गुणो विधेयो नामत्वे रूपं न स्यात् चरद्दृष्टे॥ ९॥
संस्क्रियाघारमाघारयतीत्युक्ता द्वितीयया।
आघारेत्यग्निहोत्रेति यौगिके कर्मनामनी॥ १०॥
अग्निर्ज्योतिरिति प्रोक्तो मन्त्राद्देवस्तथा द्रुतम्।

चतुर्होतवाक्योक्तं द्वितीयायास्त्वियं गतिः ॥ ११ ॥
नासाधिते हि धात्वर्थे करणत्वं ततोऽस्य सा।
साध्यतां वक्ति संस्कारो नैवाग्रङ्गः क्रिया त्वतः ॥ १२ ॥

अग्निहोत्रं जुहोति। आघारमाघारयतीत्यत्राग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामत्वे द्रव्यदेवतयोरभावाद् यागस्य स्वरूपमेव न सिध्येत्। ततोऽग्निदेवतारूपो गुणोऽनेन दर्विहोमे विधीयते। आघारशब्दश्च घृ क्षरणदीप्त्योरित्यस्माद्धातोरुत्पन्नः क्षरद्घृतमाचष्टे। तस्मिंश्च घृते द्वितीयाविभक्त्या संस्कार्य्यत्वं प्रतीयते। तच्च संस्कृतं घृतमुपांशुयाजे द्रव्यं भवति। तस्मादग्निहोत्राघारशब्दौ गुणसंस्कारयोर्विधायकाविति प्राप्ते ब्रूमः। अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति। सूर्य्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य्यः स्वाहेति प्रातरिति विहितेन मन्त्रेण प्राप्तत्वाद् देवता न विधेया। ततोऽग्निसूर्य्यदेवताकस्य सायंप्रातःकालयोर्नियमेनानुष्ठेयस्य कर्मणोऽग्निहोत्रमिति यौगिकं नामधेयम्। योगश्च बहुव्रीहिणा दर्शितः। चतुर्होतं वा एतदभूत् तस्याघारमाघार्य्येत्यनेनैवाज्यद्रव्यस्य प्राप्ततया क्षरद्घृतसंस्कारस्याविधेयत्वादाघारशब्दोऽपि यौगिकं कर्मनामधेयम्। यस्मिन् कर्मणि नैर्ऋतीं दिशमारभ्यैशानीं दिशमवधिं कृत्वा सन्तत्या घृतं क्षार्य्यते तस्य कर्मण एतन्नाम। ननु नामधेयत्वे सत्युद्भिदा यजेत ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादाविव धात्वर्थेन करणेन सामानाधिकरण्यायाग्निहोत्रेण जुहोत्याघारेणाघारयतीति तृतीयया भवितव्यम्। नैष दोषः। अनुष्ठानादूर्ध्वं धात्वर्थस्य सिद्धत्वाकारेण करणत्वेऽपि ततः पूर्वं

साध्यत्वाकारं वक्तुमग्निहोत्रमाघारमिति द्वितीयाया युक्तत्वात्। न चात्र द्वितीयानुसारेण व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यादाविव संस्कारः शङ्कनीयः। व्रीहिशब्दवदग्निहोत्राघारशब्दयोः प्रसिद्धद्रव्यवाचकत्वाभावेन क्रियावाचित्वाभ्युपगमात्। तस्मादग्निहोत्राघारशब्दौ दर्विहोमोपांशुयाजयोर्गुणसंस्कारविधायिनौ न भवतः। किन्तु कर्मान्तरयोर्नामनी।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

श्येनेनाभिचरन् मर्त्यो यजेतेति श्रुतौ गुणः।
विधीयते पक्षिरूपो नाम वा तस्य कर्मणः॥ १३॥
श्येनेनेति गुणः काम्यः सौमिकः सोमबाधया।
न चित्रावद् वाक्यभेदो रूढ़िश्चैवमनुग्रहः॥ १४॥
यथा वै श्येन इत्युक्ता ह्युपमानोपमेयता।
नैकस्मिंस्तेन गौण्यास्य वृत्त्या स्यात् कर्मनामता॥१५॥

श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यत्र नामत्वे द्रव्यदेवतयोरभावाद् यागस्वरूपमपि न सिध्येत्। ततः सोमयागे नित्यं सोमद्रव्यं बाधित्वा सोमस्य स्थाने पक्षिद्रव्यरूपो गुणः काम्यो विधीयते। तथा सति श्येनशब्दस्य पक्षिणि लोकसिद्धा रूढ़िरभ्युपगता भवति। न च गुणविधित्वे चित्रायामिव वाक्यभेद आपादयितुं शक्यः। चित्रत्वस्त्रीत्ववद्गुणद्वयाभावादिति प्राप्ते ब्रूमः। यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते। एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यमादत्ते यमभिचरति श्येनेनेति वाक्येनोक्त उपमानोपमेयभावः पक्षिण्येकस्मिन्न युज्यते। तस्मात् पक्षिण उपमानस्य गुण उपमेये कर्मण्यस्तीति श्येनशब्दस्याभिचारकर्मनामत्वम्। सन्दंशेनाभिचरन् यजेत

गवाभिचर्य्यमाणो यजेतेत्यत्र सन्दंशगोशब्दयोर्नामत्वं श्येनशब्दवद् द्रष्टव्यम्। यथा सदंशेन दूरादानमादत्ते। यथा गावो गोपायन्तीति वाक्यशेषाभ्यामुपमानोपमेय-भावाभिधानात्।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

यजेत वाजपेयेन स्वाराज्यार्थीत्यसौ गुणः।
नाम वा गुणता तन्त्रयोगाद् गुणफलद्वये ॥ १६ ॥
साधारणयजेः कर्मकरणत्वेन तन्त्रता।
त्रिकद्वय विरुद्ध स्यात् तन्त्रताऽऽशां फलं प्रति ॥ १७ ॥
उपादेयविधेयत्वगुणत्वाख्य त्रिक यजेः।
उद्देश्यानूक्तिमुख्यत्वत्रिक तस्य गुणं प्रति ॥ १८ ॥
त्यक्ता तन्त्र तदावृत्तौ वाक्यं भिद्येत तेन सः।
वाजपेयेतिशब्दोऽपि कर्मनामाग्निहोत्रवत् ॥ १९ ॥

वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यत्र वाजपेयशब्देन गुणो विधीयते। अन्नवाची वाजशब्दः। तच्चान्नं पेयं सुराद्रव्यम्। तच्चात्र गुणः। सुराग्रहाणामनुष्ठेयत्वात्। ननु गुणत्वे वाजपेयगुणवता यागेन स्वाराज्यं भावयेदित्येवं मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येत। मैवम्। सकृदुच्चारितस्य यजेतेत्या-ख्यातस्य वाजपेयगुणे स्वाराज्यफले च तन्त्रेण सम्बन्धाङ्गी-काराद् वाजपेयेन द्रव्येण स्वाराज्याय यजेतेत्येवमुभय-सम्बन्धः। ननु गुणसम्बन्धे सति वाजपेयगुणेन यागं कुर्य्यादिति यजेः कर्मकारकत्वं भवति। फलसम्बन्धे तु यागेन स्वाराज्यं सम्पादयेदिति करणकारकत्वम्। ततः कथमुभयसम्बन्ध इति चेत्। नायं दोषः। यजेः साधारण-

त्वेन द्विरूपत्वसम्भवात्। यजेतेत्यत्र प्रकृत्या याग उक्तः। प्रत्ययेन भावनोक्ता। तयोस्तु समभिव्याहारात् सम्बन्धमात्रं गम्यते। तच्च कर्मत्वकरणत्वयोः साधारणम्। न खलु तत्र कर्मत्वस्यैव करणत्वस्य वा साक्षादभिधायिका काचिदसाधारणी विभक्तिः श्रूयते। अतः साधारणस्य यजेरुभाभ्यां युगपत् सम्बन्धे सति यथोचितसम्बन्धविशेषः पर्य्यवस्यति। एवं तन्त्रेण सम्बन्धाङ्गीकारे वाजपेयद्रव्येण यागं कुर्य्यादित्यर्थस्य लभ्यमानत्वाद्गुणविधित्वेऽपि नास्ति मत्वर्थलक्षणा। यदुद्भिदादिष्वप्येवं गुणविधिः स्यात्। तर्हि तान्यपि वाक्यान्यत्रोदाहृत्य तदीयः सिद्धान्तः पुनराक्षिप्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः। यजतेस्तन्त्रेणोभयसम्बन्धे सति विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः स्यात्। उपादेयत्वं विधेयत्वं गुणत्वं चेत्येकं त्रिकम्। उद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं मुख्यत्वं चेत्यपरं त्रिकम्। तत्रोद्देश्यत्वादयस्त्रयः स्वाराज्यफलनिष्ठा धर्माः। उपादेयत्वादयस्त्रयः साधनभूतयजिनिष्ठा धर्माः। फलमुद्दिश्य यजिरुपादीयते। फलमनूद्य यजिर्विधीयते। फलं प्रधानम्। यजिरुपसर्जनम्। फलस्योद्देश्यत्वं नाम मानसापेक्षाविषयत्वाकारः। यजेरुपादेयत्वं नामानुष्ठीयमानत्वाकारः। तावुभौ मनःशरीरोपाधिकौ धर्मौ। अनुवाद्यत्वविधेयत्वधर्मौ तु शब्दोपाधिकौ। ज्ञातस्य कथनमनुवादः। अज्ञातस्यानुष्ठेयत्वकथनं विधिः। फलयागयोः साध्यसाधनत्वरूपतया प्रधानत्वोपसर्जनत्वे। एवं सति फलतत्साधनयोः स्वाराज्ययागयोः स्वभावपर्य्यालोचनायां यथा फलस्योद्देश्यत्वादित्रिकं यागस्योपादेयत्वादि-

त्रिकं व्यवतिष्ठते। तथा यागस्य वाजपेयस्य च साध्य-साधनभावपर्य्यालोचनायां यागफलस्योद्देश्यत्वादित्रिकं वाजपेयद्रव्यस्योपादेयत्वादित्रिकञ्च पर्य्यवस्यति। ततो यागस्य फलद्रव्याभ्यां युगपत् सम्बन्धे सति विरुद्धं त्रिकद्वयमापद्यते। ननु तर्हि मा भूत् तन्त्रेणोभयसम्बन्धः। पृथक्सम्बन्धाय यजिरावर्त्यतामिति चेत् न। वाक्यभेदप्रसङ्गात्। द्रव्येण यागं कुर्य्यादित्येकं वाक्यम्। यागेन फलं कुर्य्यादित्यपरम्। तस्माद् वाजपेयशब्दो न गुणविधायकः। किन्तु यथोक्तं द्रव्यं निमित्तीकृत्याग्निहोत्रशब्दवत् कर्मनामधेयम्। सप्तमाधिकरणमारचयति।

यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इति नाम गुणोऽथवा।
नामाग्निहोत्रवन्नैवं नामत्वे देवता न हि॥ २०॥
मन्त्रोऽपि नेह प्रत्यक्षस्तद्धिताद्देवताविधिः।
देवद्रव्यविशिष्टस्य विधानादेकवाक्यता॥ २१॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति। तत्र यथाग्निहोत्रशब्दोऽग्नये होत्रमत्रेत्यमुमर्थं निमित्तीकृत्य कर्मनामधेयम्। तथाग्नेयशब्दोऽप्यग्निसम्बन्धं निमित्तीकृत्य कर्मनाम स्यादिति चेत्। मैवम्। नामत्वे देवताराहित्यप्रसङ्गात्। अग्निहोत्रे त्वग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोतीत्यनेन विहितो मन्त्रः प्रत्यक्षविहित इति मान्त्रवर्णिकी देवता लभ्यते। इह तु न तादृशो मन्त्रोऽस्ति। आग्नेयशब्दस्तु देवतां विधातुं शक्नोति। अग्निर्देवताऽस्येत्यस्मिन्नर्थे तद्धितस्योत्पन्नत्वात्। न च द्रव्यदेवतयोरुभयो-

गुणयोर्विधानाद् वाक्यभेद इति शङ्कनीयम्। कर्मणोऽप्राप्तत्वेन गुणद्वयविशिष्टस्य कर्मण एकेन वाक्येन विधानात्। तस्मादाग्नेयशब्देन देवतागुणो विधीयते।

अत्र गुरुमतमाह।

यदाग्नेय इति प्रोक्तं न मानं विध्यसम्भवात्।

इति चेन्न विशिष्टार्थविधौ सत्यप्रमा कुतः॥ २२॥

उदाहृतवाक्ये देवताराहित्यप्रसङ्गेन नामत्वाभावाद्गुणयोर्विधौ वाक्यभेदाच्च विध्यसम्भवादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः। गुणद्वयविशिष्टकर्मविधिसम्भवात् प्रामाण्यमिति सिद्धान्तः।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

बर्हिराज्यपुरोडाशशब्दाः संस्कारवाचिनः।

जात्यर्था वा शास्त्ररूढेस्ते स्युः संस्कारवाचिनः॥२३॥

जातिं त्यक्त्वा न संस्कारे प्रयुक्ता लोकवेदयोः।

विनापि संस्कृतिं लोके दृष्टत्वाज्जातिवाचिनः॥ २४॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। बर्हिर्लुनाति। आज्यं विलापयति। पुरोडाशं पर्यग्निं करोतीति। तत्र बर्हिरादिशब्दानां शास्त्रे सर्वत्र संस्कृतेष्वेव तृणादिषु प्रयोगात् पीत्वादिशब्देषु शास्त्रीयरूढिप्राबल्यस्योक्तत्वाद् यूपाहवनीयादिशब्दवत् संस्कारवाचिनो बर्हिरादिशब्दा इति चेत्। नैवम्। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिवाचित्वात्। यत्र यत्र बर्हिरादिशब्दप्रयोगस्तत्र तत्र जातिरित्यस्या व्याप्तेर्लौके वेदे च नास्ति व्यभिचारः। संस्कारव्याप्तेस्तु लौकिकप्रयोगे व्यभिचारो दृश्यते। क्वचिद् देशविशेषे

लौकिकव्यवहारे जातिमात्रमुपजीव्य विना संस्कारं ते शब्दा: प्रयुज्यन्ते। बर्हिरादाय गावो गता इति। क्रय्य-माज्यमिति। पुरोडाशेन मे माता प्रहेलकं ददातीति च। तस्माज्जातिवाचिन:। प्रयोजनन्तु बर्हिषा यूपावटमवस्तृणातीत्यत्र विना संस्कारेणास्तरणसिद्धि:।

अत्र गुरुमतमाह।

बर्हिरादौ निमित्तस्य दुर्घटत्वान्नेति चेत्।
जातेस्तत्र निमित्तत्वात् तद्युक्ता चोदना प्रमा।२५॥

स्पष्टोऽर्थ:। नवमाधिकरणमारचयति।

प्रोक्षणी: संस्कृतिर्जातिर्योगो वा सर्वभूमिषु।
तथोक्ते: संस्कृतिर्जाति: स्याद्रूढे: प्रबलत्वत:॥ २६॥
अन्योन्याश्रयतो नाद्यो न जाति: कल्प्यशक्तित:।
योग: स्यात् कॢप्तशक्तित्वात् कॢप्तिर्व्याकरणाद्भवेत्॥२७॥

दर्शपूर्णमासयो: श्रूयते। प्रोक्षणीरासादयेति। तत्र प्रोक्षणी: शब्दस्याभिमन्त्रणासादनादिसंस्कृति: प्रवृत्ति-निमित्तम्। कुत:। सर्वेषु वैदिकप्रयोगप्रदेशेषु संस्कृता-नामेवापां प्रोक्षणीशब्देनोच्यमानत्वादित्येक: पक्ष:। लोके जलक्रीडायां प्रोक्षणीभिरुद्वेजिता: स्म इत्यसंस्कृतास्वप्सु प्रयोगाद् बर्हिरादिशब्दवज्जातौ रूढत्वादुदकत्वजाति: प्रवृत्तिनिमित्तम्। न च प्रकर्षेणोक्ष्यत आभिरिति योगोऽत्र शङ्कनीय:। रूढे: प्रवलत्वादिति पक्षान्तरम्। तत्र न तावत् संस्कारो युक्त:। अन्योन्याश्रयत्वात्। विहितेष्वभि-मन्त्रणादिषु संस्कारेष्वनुष्ठितेषु पश्चात् संस्कृतास्वप्सु प्रोक्षणीशब्दप्रवृत्ति:। तत्प्रवृत्तौ सत्यां प्रोक्षणीशब्देनापोऽ-

नूद्याभिमन्त्रणादिविधिरिति। नापि जातिपक्षो युक्तः। उदकजातौ प्रोक्षणीशब्दस्य वृद्धव्यवहारे पूर्वमप्रतीतेः परं शक्तिः कल्पनीयत्वात्। ततो गोशब्दवदश्वकर्णशब्दवच्च रूढ़ो न भवति। योगस्तु व्याकरणेन क्लृप्तः। सोपसर्गाद्धातोः करणे ल्युट्प्रत्ययेन व्युत्पादनात्। तस्मात् प्रोक्षणीशब्दो यौगिकः। घृतादेः प्रोक्षणत्वं प्रयोजनम्।

दशमाधिकरणमारचयति।

रूढ़िर्योगो योगरूढ़िर्वा निर्मन्थ्यस्य वर्त्तनम्।

आद्यौ पूर्ववदन्त्योऽचिरजातेर्नवनीतवत्॥ २८॥

अग्निचयने श्रूयते। निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्तीति। तत्र निर्मन्थ्यशब्दस्य स्वार्थे कीदृशी वृत्तिरिति संशये बर्हिरादिशब्दवल्लौकिकवैदिकसाधारण्यादग्निजातौ रूढ़िरित्येकः पक्षः। प्रोक्षणीशब्दवद्रूढ़ेरक्लृप्तत्वादरणिनिर्मन्थनजन्यत्वाच्च योग इति पक्षान्तरम्। लौकिकनिर्मन्थनेन चिरनिर्मन्थनेन च जन्यं वारयितुं योगरूढ़िः पङ्कजादिशब्दवदाश्रयणीया। आधानकाले निर्मन्थ्यगार्हपत्ये नित्यं धृतोऽग्निश्चिरनिर्मथितः। स च एवालौकिकमन्त्रेण जातोऽग्निरचिरनिर्मथितः। तेनेष्टकाः पच्यन्ते। यथा पुराणनूतनयोर्दध्नोर्नवनीतजन्यत्वे समानेऽपि योगरूढ्या नूतनमेव नावनीतमिति व्यवह्रियते। तद्वत्।

एकादशाधिकरणमारचयति।

चातुर्मास्याद्यपर्वप्रोक्ताग्नेयाद्यष्टकान्तिके।

वैश्वदेवेति शब्दोऽत्रो गुणः संघस्य नाम वा॥ २९॥

नामत्वे रूपराहित्यादविधिर्गुणता ततः।

अग्न्यादिभिर्विकल्प्यन्ते विश्वदेवास्तु सप्तसु ॥ ३० ॥
अनूद्याष्टौ यजेतेति तत्संघे नाम वर्णितम्।
अविधित्वेऽप्यर्थवत् स्यान्नाम प्राक्प्रवणादिषु ॥ ३१ ॥
इज्यन्तेऽत्र यजन्ते वा विश्वे देवा इतीदृशी।
निरुक्तिर्न विकल्पः स्यादुत्पत्त्युत्पन्नशिष्टतः ॥ ३२ ॥

चातुर्मास्ययागस्य चत्वारि पर्वाणि। वैश्वदेवो वरुणप्रघासः साकमेधः शुनासीरीयश्चेति। तेषु प्रथमे पर्वण्यष्टौ यागा विहिताः। आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुम्। सावित्रं द्वादशकपालम्। सारस्वतं चरुम्। पौष्णं चरुम्। मारुतं सप्तकपालम्। वैश्वदेवीमामिक्षाम्। द्यावापृथिव्यमेककपालमिति। तेषामष्टानां यागानां सन्निधाविदमाम्नायते। वैश्वदेवेन यजेतेति। तत्राग्नेयादीन् यागान् यजेतेत्यनूद्य वैश्वदेवशब्देन देवतारूपो गुणस्तेषु विधीयते। यद्यपि वैश्वदेव्यामामिक्षायां विश्वदेवाः प्राप्तास्तथाप्याग्नेयादिषु सप्तसु यागेष्वप्राप्तत्वात् विधीयन्ते। तेष्वप्यग्न्यादिदेवताः सन्तीति चेत्। तर्हि गत्यभावात् तेषु देवता विकल्प्यन्ताम्। नामधेयत्वे तु नाममात्रस्याविधेयत्वाद् द्रव्यदेवतयोरभावेन यागस्यात्र स्वरूपासम्भवाच्छ्रूयमाणो विधिरनर्थकः स्यात्। तस्माद् गुणविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः। उत्पत्तिवाक्यैर्विहितानाग्नेयादीनष्टौ यागान् यजेत इत्यनूद्याष्टानां संघे वैश्वदेवशब्दो नामत्वेनोपवर्ण्यते। न च विधित्वाभावेऽपि नामोपदेशवैयर्थ्यम्। प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेत्यादिषु वैश्वदेवशब्देनैकेनैवाष्टानां संघस्य व्यवहर्त्तव्यत्वात्। नामप्रवृत्तिनिमित्तभूता निरुक्ति-

द्विधा। आमिक्षायागे विश्वेषां देवानामिज्यमानतया तत्सहचरितार्थानां सर्वेषां छत्त्रिन्यायेन वैश्वदेवत्वम्। अथवा विश्वे देवा अष्टानां कर्त्तार इति वैश्वदेवत्वम्। तथाच ब्राह्मणम्। यद्विश्वे देवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमिति। देवताविकल्पस्तु समानबलत्वाभावान्न युज्यते। अग्न्यादय उत्पत्तिशिष्टत्वात् प्रबलाः। विश्वे देवा उत्पन्नशिष्टत्वाद् दुर्बलाः। तस्माद्वैश्वदेवशब्दः कर्म-नामधेयम्। अत्र गुरुमतमाह।

गुणनामत्वसन्देहादग्रमा चोदनेति चेत्।
नोक्तन्यायेन संघस्य नामधेयत्वनिर्णयात्॥ २३॥

स्पष्टोऽर्थः। द्वादशाधिकरणमारचयति।

यद्द्वादशकपालेष्टौ वैश्वानर्य्या अनन्तरम्।
श्रुतमष्टाकपालादि तद्गुणो नाम वा स्तुतिः॥ २४॥
अन्तर्भावादष्टतादेर्नाम स्यादग्निहोत्रवत्।
द्रव्यं द्रव्यान्तरे नो चेद् गुणस्तर्हि फले त्वसौ॥ २५॥
वाक्यैक्यमुपसंहाराद् विस्पष्टं तत् तु बाध्यते।
नानागुणविधौ तस्मादंशद्वारांशिसंस्तुतिः॥ २६॥

काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते। वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते। यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यै-वैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति। यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिं-स्तेजो दधाति। यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति। यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति। यद्द्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन् पशून् दधाति। यस्मि-ञ्जात एतामिष्टिं निर्वपति। पूत एव स तेजस्व्यन्नाद

इन्द्रियावी पशुमान् भवतीति। अत्राष्टत्वादिसंख्या-सामान्यात् पुरोडाशादीनां गायत्र्यादिरूपत्वकल्पना कृता। इष्टिविधायके वाक्ये येयं द्वादशसंख्या तस्यामष्टत्वा-दिसंख्यानामन्तर्भावात्ताः संख्यानिमित्तोक्त्याग्निहोत्रशब्द-वदष्टाकपालादिशब्दाः कर्मनामधेयानीत्येकः पक्षः। नात्र द्वादशकपालशब्दः संख्यापरः। किन्तु पुरोडाश-द्रव्यपरः। द्वादशसु कपालेषु संस्कृत इति व्युत्पत्तेः एवमेवाष्टाकपालादिशब्दा अपि। तथा सति द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेऽनन्तर्भावान्नामधेयस्य निमित्तं नास्तीति चेत्। एवं तर्हि पुरोडाशद्रव्यरूपो गुणो विधीयताम्। न चोत्-पत्तिशिष्टद्वादशकपालपुरोडाशावरुद्धत्वादष्टाकपालादेरनव-काश इति वाच्यम्। ब्रह्मवर्चसादिफलाय तद्विद्युप-पत्तेरित्यपरः पक्षः। अयमप्यनुपपन्नः। बहूनां गुणानां विधौ वाक्यभेदापत्तेः। न च भिन्नान्येवैतानि वाक्यानीति वाच्यम्। वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदिति विहितस्य यस्मिञ्जात एतामित्युपसंहारेण वाक्यैकत्वावगमात्। तस्मादंशैरष्टाकपालादिभिरंशी द्वादशकपालः स्तूयते। अत्र गुरुमतमाह।

अगुणत्वादनामत्वादमन्त्रत्वादनन्वये।
अष्टत्वाद्यप्रमाणं चेन्नार्थवादतयान्वयात्॥ २७॥

उक्तरीत्या गुणत्वं नामत्वञ्च न सम्भवति। उत्तमपुरुषा मन्त्रणाद्यभावान्न मन्त्रत्वम्। अतोऽष्टाकपालादीनामन-न्वयादप्रामाण्यं वाक्यस्येति चेत्। मैवम्। स्तावकत्वेनान्वय-स्योक्तत्वात्।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

यजमानः प्रस्तरोऽत्र गुणो वा नाम वा स्तुतिः ।
सामानाधिकरण्येन स्यादेकस्यान्यनामता ॥ ३८ ॥
गुणो वा यजमानोऽस्तु कार्य्ये प्रस्तरलक्षिते ।
अंशांशित्वाद्यभावेन पूर्ववन्नात्र संस्तुतिः ॥ ३९ ॥
अर्थभेदादनामत्वं गुणश्चेत् प्रक्षिपेत सः ।
यागसाधकताद्वारा विधेयप्रस्तरस्तुतिः ॥ ४० ॥

इदमाम्नायते। यजमानः प्रस्तर इति। तत्र यजमानस्य प्रस्तरशब्दो नामधेयम्। प्रस्तरस्य वा यजमानशब्दो नामधेयम्। कुतः। उद्भिदा यजेतेत्यादाविव सामानाधिकरण्यादित्येकः पक्षः। गुणविधिरित्यपरः पक्षः। तत्रापि यजमानकार्य्ये जपादौ प्रस्तरस्याचेतनस्य सामर्थ्याभावाद् गुणत्वं नास्ति। प्रस्तरकार्य्ये स्रुग्धारणादौ यजमानस्य शक्तत्वाद् यजमानरूपो गुणो विधीयते। एवं सति पश्चाच्छ्रुतस्य प्रस्तरशब्दस्य कार्य्यलक्षकत्वेऽपि प्रथमश्रुतो यजमानशब्दो मुख्यवृत्तिर्भविष्यति। न चात्र पूर्वन्यायेन स्तुतिः सम्भवति। अष्टाकपालद्वादशकपालयोरिव प्रस्तरयजमानयोरंशांशित्वाभावात्। वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता। ऊर्जोऽवरुद्धा इत्यादिवत् स्तुतिरिति चेत् न। क्षिप्रत्वादिधर्मवत् कस्यचिदुत्कर्षस्याप्रतीतेः। तस्मान्नामगुणयोरन्यतरत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः। गोमहिषयोरिवार्थभेदस्यात्यन्तप्रसिद्धत्वान्नामत्वं न युक्तम्। गुणपक्षे त्वग्नौ प्रहरणस्य प्रस्तरकार्य्यत्वाद् यजमाने प्रहृते सति कर्मलोपः स्यात्। तस्माद् विधेयः प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयते यथा सिंहो

देवदत्त इत्यत्र सिंहगुणेन शौर्य्यादिनोपेतो देवदत्तः सिंहशब्देन स्तूयते। तथा यजमानगुणेन यागसाधनत्वेन युक्तः प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयते। एवं यजमान एककपाल इत्यादिषु द्रष्टव्यम्। चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

आग्नेयो ब्राह्मणोऽत्रापि पूर्ववत् सर्वनिर्णयः।
द्वारन्तु मुखजन्यत्वमाग्नेयत्वेन संस्तवे ॥ ४१ ॥

इदमाम्नायते। आग्नेयो वै ब्राह्मण इति। अत्रात्यन्तप्रसिद्धार्थभेदादाग्नेयशब्दो न ब्राह्मणस्य नामधेयम्। नाप्यग्निदेवतारूपो गुणो विधीयते। आग्नेयं सूक्तमाग्नेयं हविरित्येवं देवतातद्धितस्य सूक्तहविर्विषयत्वान्न ब्राह्मणः सूक्तम्। नापि हविः। अतः सम्बन्धवाचितद्धितान्तेनाग्नेयशब्देन ब्राह्मणः स्तूयते। यद्यपि ब्राह्मणे नाग्निसम्बन्धः, तथाप्यग्निसम्बन्धी मुखजन्यत्वगुणो ब्राह्मणे विद्यते। तथा चाग्निब्राह्मणयोर्मुखजन्यत्वं कस्मिंश्चिदर्थवादे समाम्नायते। प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति। स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत। तमग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्री छन्दो रथन्तरं साम ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनाम्। तस्मात्ते मुख्याः। मुखतो ह्यसृज्यन्तेति। तस्मादाग्नेयशब्दः स्तावकः। एवमैन्द्रो राजन्यो वैश्यो वैश्वदेव इत्यादिषु द्रष्टव्यम्। पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

आदित्यो यूप इत्यत्र स्तुतिरादित्यशब्दतः।
द्वारं चाक्षुषसारूप्यं घृताक्ते तैजसेऽस्ति तत् ॥ ४२ ॥

आदित्ये यच्चक्षुर्गम्यं तेजस्वित्वं तद् यूपेऽप्यस्ति। घृताक्तस्य यूपस्य तेजस्वित्वाध्यवसायात्। तत आदित्यशब्देन

यूपः स्तूयते। एवं यजमानो यूप इत्यत्र चक्षुर्गम्यस्योर्ध्वत्वस्य समानत्वाद् यजमानशब्देन यूपः स्तूयते।

षोडशाधिकरणमारचयति।

पशवोऽन्ये गवाश्वेभ्योऽपशवो वा इति श्रुतम्।
अजादिष्वपशुत्वं यद्गुणो वादोऽथवास्तु तत्॥ ४३॥
स्तुत्यभावाद् गुणस्तेषु पशुकार्य्यनिषेधनम्।
अशक्यत्वान्निषेधस्य घटाद्यर्थाभिधायिना॥ ४४॥
पशवोऽपशुशब्देन प्राशस्त्याभावसाम्यतः।
लक्ष्यास्तत्र निमित्तन्तु प्रशंसैव गवाश्वयोः॥ ४५॥

इदमाम्नायते। अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वा इति। तत्राजादिषु श्रूयमाणं यदपशुत्वं तस्यार्थवादत्वं न सम्भवति। पशुत्वनिषेधमात्रेण स्तुतेरभावात्। ततः पशुकार्य्यनिषेधरूपो गुणो विधीयत इति चेत्। मैवम्। अजादिपशुविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गेन निषेधुमशक्यत्वात्। अपशुशब्दः पशुव्यतिरिक्तं घटादिपदार्थमभिदधाति। तस्मिन् घटादौ गवाश्ववत् प्राशस्त्यं नास्ति। सोऽयं प्राशस्त्याभावोऽजादिषु पशुषु अस्तीत्यनेनाभिप्रायेण पशव एव सन्तोऽप्यजादयो घटादिसाम्यादपशुशब्देन लक्ष्यन्ते। पूर्वत्र यजमानकार्य्यसिद्धिराग्नेये मुखजत्वम् आदित्यवत्तेजस्वित्वं च यजमानादिशब्दानां प्रस्तराद्यर्थेषु प्रवृत्तिनिमित्तम्। तत्प्रवृत्तिफलं प्रस्तरादिप्रशंसा। इह त्वपशुशब्दस्याजादिषु प्रवृत्तौ गवाश्वयोः प्रशंसैव निमित्तं फलञ्च। द्विप्रकारा हि प्रशंसा। वस्तुनि विद्यमानगुणोत्कर्ष एकः प्रकारः। स्तावकेन शब्देन सम्पादितो गुणोत्कर्षोऽपरः

प्रकारः। गवाश्वयोरजादिभ्य उत्कर्षो लोकसिद्धो यः सोऽत्र निमित्तम्। अजादयः स्वभावतः पशवोऽपि सन्तो गवाश्वौ प्रत्यपशवः सम्पन्नाः। ईदृशो गवाश्वयोर्महिमेति स्तुतिः फलम्। तस्मादपशवो वा इत्ययमर्थवादः। अयमेव न्याय उदाहरणान्तरेऽपि योजनीयः। अयज्ञो वा एष योऽसामेत्येकमुदाहरणम्। असत्त्रं वा एतद्यदच्छन्दोममित्यपरमुदाहरणम्। अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिर्यज्ञोऽपि सामहीनत्वादयज्ञो भवति। ईदृशः साम्नो महिमा। छन्दोमशब्देन चतुर्विंशश्चतुश्चत्वारिंशोऽष्टाचत्वारिंश इत्येते त्रयः स्तोमा उच्यन्ते। अक्षरसंख्यासाम्येन गायत्री-त्रिष्टुब्जगतीच्छन्दोभिर्गीयमानत्वात्तेषां विस्तृतिः साम-ब्राह्मणे द्रष्टव्या अतः सत्त्रमपि चतुर्दशरात्रादिकं छन्दोम-रहितत्वादसत्त्रं भवति। ईदृशश्छन्दोमानां महिमेत्येवं स्तावकत्वादर्थवादत्वम्। सप्तदशाधिकरणमारचयति।

स्तृष्टीरुपदधातीति ये मन्त्राः स्तृष्टिलिङ्गकाः।
विधेयास्ते गुणत्वेन वादो वात्र गुणे विधिः॥ ४६॥
आख्यातेनाभिसम्बन्धादविध्यन्तरयोगतः।
लिङ्गप्रकरणप्राप्तेर्मन्त्राणां विध्यसम्भवात्॥ ४७॥
ताननूद्येष्टकाधानं विदध्यात् स्तोष्यते यतः।
यथा स्तृष्टेत्यनेनातः स्तृष्टीरित्यर्थवादगीः॥ ४८॥
एकयास्तुवतेत्यादौ मन्त्रसंघे क्वचिन्न हि।
स्तृष्टिशब्दस्तथाप्युक्तिः स्तृष्टिशब्देन भूमतः॥ ४९॥

अग्निचयने श्रूयते। स्तृष्टीरुपदधातीति। स्तृष्टि-शब्दोपेता मन्त्रा यासामिष्टकानामुपधाने विद्यन्ते ता

इष्टका: स्पृष्टय इत्युच्यन्ते। स्पृष्टिमानासामुपधाने मन्त्र इति विगृह्य तद्वानासामुपधान इत्यादिव्याकरणसूत्रसिद्धप्रक्रियया तन्निष्पादनात्। स्पृष्टिशब्दोपेतास्तोपधानमन्त्रा एकयास्तुवतेत्यस्मिन्ननुवाके समाम्नाताः। ब्रह्मासृज्यत भूतान्यसृज्यन्तेत्यादिना सृजतिधातोस्तेषु प्रयुक्तत्वात् ते मन्त्रा अत्र स्पृष्टिशब्देनोपधाने गुणत्वेन विधीयन्ते। कुतः। उपदधातीत्यनेनाख्यातेनाभिसम्बन्धात्। न चार्थवादत्वमस्य सम्भवति। विध्यन्तरेण सहैकवाक्यत्वाभावादिति प्राप्ते ब्रूमः। अग्निचयनप्रकरणे पठितत्वात्तेषां मन्त्राणां सामान्यतश्चयनसम्बन्धोऽवगम्यते। विशेषसम्बन्धः सृजतिलिङ्गादवगन्तव्यः। तथा सति प्राप्तत्वान्न ते मन्त्रा अत्र विधीयन्ते। किन्तु तान् मन्त्राननूद्येष्टकोपधानं विधीयते। स्पृष्टिशब्देनानुवादस्तु वक्ष्यमाणार्थवादोपपत्त्यर्थः। यथा सृष्टमेवावरुन्ध इति वक्ष्यमाणोऽर्थवादः। यदि विधिवाक्ये मन्त्राणामनुवादकः स्पृष्टिशब्दो न स्यात्। तदानीमर्थवादे स्पृष्टिशब्दप्रयोगाद् विध्यर्थवादयोर्वैयधिकरण्यभ्रमः स्यात्। तस्मान्मन्त्रानुवादी स्पृष्टिशब्दो न गुणविधायकः किन्त्वर्थवादः। ननु प्रथममन्त्रे सृजतिधातुर्न प्रयुक्तः। एकयास्तुवत। प्रजा अधीयन्तेति तत्पाठात्। बाढम्। तथापि द्वितीयादिषु बहुषु मन्त्रेषु सृजतिधातुप्रयोगाद् भूमरूपं साद्गुण्यमस्ति। यत्र सर्वाणि वाक्यानि स्पृष्टिशब्दोपेतानि तत्र यथा स्पृष्टिभूमता तथात्रापीति भूमगुणयोगेन स्पृश्यसृष्टिसंघे सृष्टिशब्दप्रयोगः।

अष्टादशाधिकरणमारचयति।

स्तुष्टिवत्प्राणभृत्तत्र साद्दश्यं लिङ्गभूमत:।

अत्रैकमन्त्रगो लिङ्गसमवायो विशिष्यते ॥ ५० ॥

प्राणभृत उपदधातीत्यत्रापि स्तुष्टिन्यायेन मन्त्रविधि-रिति पूर्वपक्ष:। लिङ्गप्रकरणप्राप्तमन्त्रानुवादेनेष्टकोपधान-विधि:। एतस्यैव प्राणान् दधातीत्यस्य वक्ष्यमाणार्थवादस्यो-पपत्तये प्राणभृच्छब्देन मन्त्रानुवाद:। पूर्वत्र द्वितीयादि-मन्त्रेषु स्तुष्टिलिङ्गानां बाहुल्यम्। इह तु प्रथममन्त्र एव प्राणभृल्लिङ्गमाम्नायते। अयं पुरोभुवस्तस्य प्राणो भौवा-यन इत्येकस्यैव मन्त्रस्य प्राणभृत्त्वेऽपि छत्त्रिणो गच्छन्तीति-वत्तत्सहचरिता: सर्वे मन्त्रा: प्राणभृच्छब्देन लक्ष्यन्ते। तदेवं यजमानकार्य्यसिद्धग्रादयो गुणवृत्तिहेतवो निर्णीता:। तथा चोक्तम्। तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसालिङ्गभूमभि:। षड्भि: सर्वत्र शब्दानां गौणी वृत्ति: प्रकल्पितेति।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति।

शर्करा उपधत्तेऽक्तास्तेजो वै घृतमत्र किम्।

तैलादिनाञ्जिता अक्ता घृतेनैवाथवाञ्जनम् ॥ ५१ ॥

तैलादिनापि मुख्यत्वादसंजातविरोधनात्।

अप्राप्तार्थत्वतश्चास्य विधेर्वादाद् बलित्वत: ॥ ५२ ॥

सामान्यमननुष्ठेयं विशेषस्तु विधौ न हि।

घृतेनैवाञ्जनं वाक्यशेषात् संदिग्धनिर्णयात् ॥ ५३ ॥

अर्थवादगता चेयं स्तुतिर्घृतमुपेयुषी।

बोधयन्ती विधेयत्वं घृतस्य गमयेद् विधिम् ॥ ५४ ॥

अक्ता: शर्करा उपदधाति तेजो वै घृतमिति श्रूयते। मृत्तिकामिश्रा: क्षुद्रपाषाणा: शर्करा:। ताश्च घृततैल-

वसादीनामन्यतमेन द्रव्येणाञ्जनीयाः। कुतः। अञ्जनसाधनसामान्यबोधकस्य विधिवाक्यस्य घृतविशेषबोधकादर्थवादात् प्रबलत्वात्। तत्प्राबल्ये च मुख्यत्वादयस्त्रयो हेतवः। स्वार्थतया विधेर्मुख्यत्वम्। प्रथमश्रुतत्वाच्चासंजातविरोधित्वम्। अनधिगतार्थबोधकत्वादप्राप्तार्थत्वम्। अर्थवादस्तु विधिस्तावकत्वान्न मुख्यः। चरमश्रुतत्वात् सञ्जातविरोधी। ज्ञातार्थानुवादित्वात् प्राप्तार्थः। तस्माद् येन केनाप्यञ्जनमिति प्राप्ते ब्रूमः। विधिवाक्येन किमञ्जनसामान्यं विधीयते तद्विशेषो वा। नाद्यः सामान्यस्याननुष्ठेयत्वात्। न द्वितीयः घृततैलादिविशेषवाचकशब्दाभावात्। ततः उक्तरीत्या प्रबलमपि विधिवाक्यमनुष्ठानयोग्यो विशेषे सन्देहजनकत्वान्निर्णयहेतुमर्थवादमपेक्षते। न तु तेन सह विरुध्यते। अर्थवादेऽपि घृतस्य विधिर्नास्तीति चेत् न विधेरुन्नेयत्वात्। तेजो वै घृतमित्येवं तेजस्त्वेन घृतस्य स्तूयमानत्वाद् विधेयत्वं गम्यते। स्तूयते स विधीयत इति न्यायात्। तेन विधेयत्वेन विधायकः शब्दः कल्प्यते घृतेनाक्ता इति। तस्माद् घृतेनैवाञ्जनम्। विंशाधिकरणमारचयति।

स्रुवेणाथ स्वधितिना हस्तेनावद्यतीत्यमी।
आज्ये मांसे पुरोडाशे संकीर्णा वा व्यवस्थिताः ॥५५॥
व्यवस्थापकराहित्यात् स्रुवाद्या अव्यवस्थिताः।
व्यवस्थापकताशक्तेस्तद्वशेन व्यवस्थितिः ॥ ५६ ॥

स्रुवेणावद्यति। स्वधितिनावद्यति। हस्तेनावद्यतीति श्रूयते। अत्रावदेयेष्वाज्यमांसपुरोडाशेषु हविःष्वमी

स्रुवाद्या अवदानहेतवः संकीर्णाः। कुतः। व्यवस्थापकस्य शब्दस्याभावादिति चेत्। मैवम्। शक्तेर्व्यवस्थापकत्वात्। आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति न्यायात्। कटे भुङ्क्ते कांस्यपात्र्यां भुङ्क्ते इत्यत्र लौकिकास्तत्तद्वस्तु-शक्त्यनुसारेण व्यवस्थां कल्पयन्ति। कट आसीनः कांस्य-पात्र्यामोदनं निधायेति। वेदेऽप्यञ्जलिना सक्तून् प्रदाय जुहुयादित्यत्र यद्यपि द्विहस्तसंयोगोऽञ्जलिस्तथापि गुरुदेवतादिप्रसादनार्थोऽञ्जलिवन्निश्छिद्रसंयोगो न भवति। तादृशेऽञ्जलौ सक्तूनामवकाशाभावात्। अतः सामर्थ्यात् संयुक्तप्रसृतिद्वयात्मको मध्यगतावकाशोपेतो-ऽञ्जलिर्गृहीतः। एवमत्रापि द्रवद्रव्यस्याज्यस्य स्रुवो योग्यः। छेदनीयमांसस्य शस्त्रविशेषः स्वधितिः। संहतस्य पुरोडाशस्य हस्त इत्यनेन प्रकारेण स्रुवाद्या व्यवस्थिताः।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः। समाप्तश्च प्रथमोऽध्यायः।

—————०—————

द्वितीयोऽध्यायः।

प्रमाणमुपजीव्यत्वात् प्रथमेऽध्याय ईरितम्।
मानाधीनस्य धर्मस्य द्वितीये भेद उच्यते ॥ १ ॥

अनेन प्रथमद्वितीययोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति।

विधिवाक्ये पदैः सर्वैरपूर्वं प्रतिपाद्यते।
प्रत्येकमथवैकेन सर्वैस्तत्प्रतिपादनम् ॥ १ ॥
फलान्वयित्वात् सर्वेषां प्रधानान्वयलाभतः।
लाघवादेकबोध्यत्वं तच्छेषस्तु पदान्तरम् ॥ २ ॥

विधिवाक्यमदृष्टार्थमखिलमत्रोदाहरणम्। विधिवाक्ये यावन्ति पदानि सन्ति तानि सर्वाणि क्रियाकारकसम्बन्धमनादृत्य प्रत्येकमपूर्वस्य प्रतिपादकानि। कुतः। अपूर्वस्य फलत्वेन सर्वेषां पदानां फलान्वयित्वात्। अपूर्वप्रतिपादनाभावेऽपि क्रियाकारकयोः परस्परान्वयोऽस्त्येवेति चेत्। सत्यम्। तथापि प्रधानान्वयो लभ्यते। फलं हि प्रधानम्। पुरुषार्थतया साध्यमानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। अपूर्वस्यात्यन्तमदृष्टत्वादेककल्पनयैव वाक्यस्योपपत्तावनेककल्पने गौरवं स्यात्। तस्मादेकमपूर्वमेकेन शब्देन प्रति-

पाद्यते। पदान्तरन्तु तच्छेषतयान्वेति। ननु यस्य पदस्यार्थोऽपूर्वस्य कल्पकस्तत्पदार्थस्य फलसाधनतया फलं प्रत्युपादेयत्वविधेयत्वगुणत्वान्यभ्युपगन्तव्यानि। तथा तस्यैव शेषभूतपदान्तरार्थं प्रत्युद्देश्यत्वानुवाद्यत्वप्रधानत्वानामपि प्राप्तत्वादिकत्रिकद्वयापत्तिरिति चेत्। मैवम्। उद्भिदा यजेत पशुकामः। श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादावुद्भिदादिशब्दानां नामत्वेनान्वये सति यागसाधनवाचित्वाभावेन यजतावुद्देश्यत्वादित्रिकापादकत्वाभावात्। तस्मादेकमेव पदमपूर्वप्रतिपादकम्। न च धर्मभेदचिन्तां प्रस्तुतां परित्यज्य किमित्यपूर्वं चिन्त्यत इति वाच्यम्। अपूर्वस्यैव धर्मत्वात्।

द्वितीयवर्णकमारचयति।

द्रव्यादिशब्दतोऽपूर्वधीर्भावार्थपदादुत।
द्रव्यादीनां फलार्थत्वात्तच्छब्देन ह्यपूर्वधीः॥ ३॥
क्रियाद्वारस्थते द्रव्यं फलेन न हि युज्यते।
भावनावाचिनोऽपूर्वमाख्यातादवगम्यते॥ ४॥
धात्वर्थव्यतिरेकेण भावना नेति चेन्न तत्।
सर्वधात्वर्थसम्बन्धः करोत्यर्थो हि भावना॥ ५॥
धात्वर्थः करणं तस्यां समानपदवर्णितः।
द्रव्याद्युपकृतिद्दष्टा धात्वर्थोत्पादनात्मिका॥ ६॥

इदमाम्नायते। सोमेन यजेत। हिरण्यमात्रेयाय ददाति। तस्मात् सुवर्णं हिरण्यं भार्य्यम्। श्येनेनाभिचरन् यजेत। चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादि। तत्र सोमहिरण्यशब्दौ द्रव्यवाचिनौ। सुवर्णशब्दो गुणवाची।

श्येनचित्राशब्दौ कर्मवाचिनौ। तैरेतैर्द्रव्यादिशब्दैरपूर्वं प्रत्येति। कुतः। द्रव्यादीनां सिद्धरूपाणां साध्यं फलं प्रति साधनत्वसम्भवात्। यागदानादिरूपस्तु भावार्थः स्वयमपि फलवत्साध्यरूपत्वान्न साधनं भवितुमर्हति। ततो द्रव्यादीनां फलं प्रति करणत्वाद् द्रव्यादिशब्दा अपूर्वप्रत्यायका इति प्राप्ते ब्रूमः। क्रियां विना द्रव्याणि फलं साधयितुं न शक्नुवन्ति। पचिक्रियामन्तरेण काष्ठस्थाल्यादीनामोदनसाधकत्वादर्शनात्। अतो भावनावाचिना यजतिददातीत्याख्यातेनापूर्वं प्रतीयते। ननु धात्वर्थ एव भावना तदन्या वा। न तावद्धात्वर्थः। तस्य तां प्रति करणत्वोक्तेः। न द्वितीयः। धात्वर्थव्यतिरिक्तायाः क्रियाया दुर्लक्ष्यत्वादिति चेत्। मैवम्। सर्वधात्वर्थसम्बद्धरूपेण लक्षयितुं शक्यत्वात्। तदुक्तमाचार्य्यैः। धात्वर्थव्यतिरेकेण यद्यप्येषा न लक्ष्यते। तथापि सर्वसामान्यरूपेणैवावगम्यत इति। अन्यैरप्युक्तम्। सिद्धसाध्यस्वभावाभ्यां धात्वर्थो द्विविधस्तयोः। अर्थोत्पादानुकूलात्मा भावना साध्यरूपिणीति। पचतीत्युक्ते पाकं करोतीत्येतमर्थं सर्वे जनाः प्रतियन्ति। तत्र पाकः पक्तिः पचनमित्येतैः शब्दैर्व्यवह्रियमाणो लिङ्गकारकसंख्यायोग्यो धात्वर्थः सिद्धस्वभावः। करोतीत्यनेन व्यवह्रियमाणो लिङ्गाद्यपेतः साध्यस्वभावः। तत्र सिद्धस्वभावद्योतनाय यथा घञ् प्रत्ययादयो विहिताः। तथा साध्यस्वभावद्योतनायाख्यातप्रत्ययविधिः। स चाख्यातप्रत्ययार्थ ओदनोत्पत्तेरनुकूलः। ततो भवितुरोदनस्य प्रयोजकव्यापार-

स्याखिजन्तेन भावनाशब्देनोच्यत इत्यन्ये भावनापक्षा अयुक्ताः। प्रयत्नो भावनेति चेत्। न। रथो गच्छतीत्यत्र तदभावप्रसङ्गः। स्पन्द इति चेत्। न। मानसत्यागरूपे यजतावव्याप्तेः। उभयसाधारणमुदासीनत्वविच्छेदसामान्यं भावनेति चेत्। शब्दभावनायामव्याप्तिः। न हि शब्दस्य विशेषरचेतनस्य स्पन्दः प्रयत्नो वास्ति। लिङ्लेड्लोट्तव्यप्रत्ययमात्रगता शब्दभावना। सर्वाख्यातगतार्थभावना। तदुक्तम्। अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः। अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यत इति। किञ्च। स्पन्दादिवादिनोऽपि न स्वरूपेण स्पन्दादीनां भावनात्वमाहुः। किन्तु चोत्पादानुकूलं स्वरूपम्। तस्मादस्मदुक्तैव भावना यथा पचतीत्यत्रौदनफलोत्पत्त्यनुकूला। तथा यजतीत्यत्र स्वर्गादिफलोत्पत्त्यनुकूला। तस्यां च फलभावनायां प्रत्ययवाच्यायामेकपदोपात्तत्वेन प्रत्यासन्नत्वात् प्रकृत्यर्थः करणम्। न तु द्रव्यादि। तस्य पदान्तरोपात्तत्वेन विप्रकृष्टत्वात्। साध्यरूपोऽपि प्रकृत्यर्थः स्वसाधननिष्पादितः सञ्छक्नोति फलं साधयितुम्। द्रव्यादीनां तु प्रकृत्यर्थोत्पादनेन दृष्ट एवोपकारः। द्रव्यादिनिष्पादितेन साधुत्वेन यागादिकरणेन स्वर्गादिफलोत्पत्तौ सत्यां येयमनुकूलव्यापारात्माकृतिशब्दाभिधेया फलोत्पादनं सेयं यज्यादिधातूनामन्यतमेन केनापि नाभिधीयते। सर्वधात्वर्थानुयायित्वात्। अतो न भावनायाः प्रकृत्यर्थत्वमाशङ्कितुं शक्यम्। अस्तु तर्हि धात्वर्थसामान्यमेव भावनेति चेत्। न। प्रति धात्वर्थं विलक्षणरूप-

त्वात्। अन्यद्धि पाकस्यौदनं प्रत्यानुकूल्यम्। अन्यच्च चलनस्य संयोगविभागौ प्रति। अन्यथा फलविभागानुपपत्तेः। भिन्नासु भावनाव्यक्तिषु भावनात्वसामान्यमनुवर्त्ततां नाम। नैतावता प्रकृत्यर्थसामान्यं तद्भवति। तस्माद् विशेषरूपात् सामान्यरूपाच्च यज्यादिधातुवाच्यादन्यैवाख्यातप्रत्ययवाच्या भावना। तथा सति यजेतेत्याख्यातस्य भावयेदित्यर्थो भवति। तत्र किं भावयेत् केन भावयेत् कथं भावयेदित्याकाङ्क्षायां स्वर्गं भावयेद् यागेन भावयेदग्न्यन्वाधानप्रयाजावघातादिभिरुपकारं सम्पाद्य भावयेदित्येवं भाव्यकरणेतिकर्त्तव्यतासमर्पणेनाकाङ्क्षापूरणात् प्रकरणाम्नातः सकलः शब्दसन्दर्भो भावनावाचिन आख्यातस्यैव प्रपञ्चः। भाव्याद्यंशत्रयवती सेयमर्थभावनेत्युच्यते। सा सर्वापि शब्दभावना या भाव्या। विधायको लिङ्गादिः करणम्। अर्थवादसम्पादिता स्तुतिरितिकर्त्तव्यता। सेयं शब्दभावना लिङ्गादिभिरेव गम्यते। अर्थभावना सर्वैराख्यातप्रत्ययैर्गम्यत इत्युक्तम्। तस्याश्चार्थभावनायां स्वर्गस्य भाव्यत्वं कर्मियोगादवगम्यते। प्रकृत्यर्थस्य करणत्वं तृतीयाश्रुत्या। तथा च श्रूयते। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत। चित्रया यजेत पशुकाम इति। तच्च करणत्वमपूर्वकल्पनामन्तरेण न सम्भवतीत्यभिधास्यते। तस्मादाख्यातप्रत्ययान्ताद् भावार्थपदादपूर्वं गम्यते। चिन्ताप्रयोजनन्तु। पूर्वपक्षे द्रव्याद्यपचारे प्रतिनिध्यभावः। सिद्धान्ते तु तत्सद्भाव इति। द्वितीयाधिकरणमारचयति।

अपूर्वं सदसद्भावसंशये सति नास्ति तत्।

मानाभावात् फलं यागात् सिध्येच्छास्त्रप्रमाणतः ॥७॥
क्षणिकस्य विनष्टस्य स्वर्गहेतुत्वकल्पनम् ।
विरुद्धं मानान्तरेणातः श्रेयोऽपूर्वस्य कल्पनम् ॥ ८ ॥
अवान्तरव्यापृतिर्वा शक्तिर्वा यागजोच्यते ।
अपूर्वमिति तद्भेदः प्रक्रियातोऽवगम्यताम् ॥ ९ ॥

पूर्वाधिकरणे वर्णकाभ्यां यदिदमुक्तमपूर्वस्यैकमेव पदं प्रत्यायकं तच्च यजेतेत्याख्यातान्तर्भावार्थपदमिति तदनुपपन्नम्। अपूर्वसद्भावे मानाभावात्। यजेतेत्याभ्यां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां करणभावनयोरभिधानात्। अपूर्वाभावे कालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वं विनश्वरस्य यागस्यानुपपन्नमिति चेत् । न। शास्त्रप्रामाण्येन तदुपपत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः। दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तृतीयाश्रुत्या तावद्यागस्य स्वर्गसाधनत्वं प्रमितम्। तद्यथोपपद्येत तथावश्यं भवतापि कल्पनीयम्। तत्र किं यावत्फलं यागस्यावस्थानं कल्प्यते। किंवा विनष्टस्यापि स्वर्गोत्पादनम्। नाद्यः। यागे क्षणिकत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। न द्वितीयः। मृतयोर्दम्पत्योः पुत्रोत्पत्त्यदर्शनात्। अतो मानान्तरविरुद्धाद्भवदीयकल्पनादस्मदीयमविरुद्धमपूर्वकल्पनं ज्यायः। कल्पितेऽप्यपूर्वे तस्यैव स्वर्गसाधनत्वाद् यागस्य स्वर्गसाधनत्वश्रुतिर्विरुध्येतेति चेत्। न। यागावान्तरव्यापारोऽपूर्वमित्यङ्गीकारात्। न ह्युद्यमननिपतनयोरवान्तरव्यापारयोः सत्त्वे कुठारस्य साधनत्वमपैति। यदि व्यापारवतो यागस्य नाशे व्यापारो न तिष्ठेत्। तर्हि यागजन्या काचिच्छक्तिरपूर्वमस्तु। शक्तिव्यवधानेऽपि यागस्य साधनत्वमविरुद्धम्। औषण्यव-

ष्टितेऽप्यग्नौ दाहकत्वाङ्गीकाराद् यथाङ्गारजन्यमौष्ण्यं शान्तेष्वप्यङ्गारेषु जलेऽनुवर्त्तते। तथा यागजन्यमपूर्वं नष्टेऽपि यागे कर्त्तर्य्यात्मन्यनुवर्त्ततताम्। तस्मादस्त्यपूर्वम्। तद्विशेषस्तु सम्प्रदायसिद्धयागप्रक्रियायावगन्तव्यः। तथा हि प्रक्रिया पूर्वाचार्य्यैरित्थं दर्शिता। प्रथमं तावत् फलवाक्येन कर्मणः फलसाधनता बोध्यते। यागेन स्वर्गं कुर्य्यादिति। कथं विनश्वरेण फलं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायामपूर्वं कृत्वेत्युच्यते। कथमपूर्वं क्रियत इत्यपेक्षायां यागानुष्ठानप्रकारेणेति। तच्चापूर्वं दर्शपूर्णमासयोरनेकविधम्। फलापूर्वं समुदायापूर्वमुत्पत्त्यपूर्वमङ्गापूर्वञ्चेति। येन स्वर्ग आरभ्यते तत् फलापूर्वम्। अमावास्यायां त्रयाणां यागानामेकः समुदायः। पौर्णमास्यामपरः। तयोर्भिन्नकालवर्त्तिनोः संहत्य फलापूर्वारम्भायोगात्तदारम्भाय समुदायद्वयजन्यमपूर्वद्वयं कल्पनीयम्। तयोरेकैकस्यारम्भायैकैकसमुदायवर्त्तिनां त्रयाणां यागानां भिन्नक्षणवर्त्तित्वेन संघातापत्त्यभावाद्यागत्रयजन्यानि त्रीण्युत्पत्त्यपूर्वाणि कल्पनीयानि। तेषाञ्चाङ्गोपकारमन्तरेणानिष्पत्तेरङ्गानां चानेकक्षणवर्त्तिनां संघातासम्भवादङ्गापूर्वाणि कल्पनीयानि। तत्र त्वयं विभागः। सन्निपत्योपकारकाण्यवघातादीनि द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारेण यागस्वरूपस्यैवातिशयाधानेन तदुत्पत्त्यपूर्वनिष्पत्तौ व्याप्रियन्ते। तद्द्वारेण फलापूर्वं आरादुपकारकाणि तु प्रयाजादीन्युत्पत्त्यपूर्वेभ्यः फलापूर्वनिष्पत्तौ साक्षादेव व्याप्रियन्ते। एवं प्रकारभेदे सत्यपि सर्वाण्यङ्गान्यपूर्वनिष्पत्तावनुग्राहकाणीत्येकरूपेणैत्थं-

भावेन स्वीक्रियन्ते। अनयैव दिशा सर्वत्रापूर्वप्रक्रियावगन्तव्या।

अत्र गुरुमतमाह।

यागक्रिया सूक्ष्मरूपा परमाण्वात्मसंश्रिता।
यावत्फलं नियोगाख्यं नापूर्वमिति चेन्न तत् ॥ १० ॥
मानहीनं क्रियासौक्ष्म्यं नियोगस्तु लिङादिना।
अभिधेयः पृथग्यागादपूर्वं कार्य्यमस्त्यतः ॥ ११ ॥

गुरुणा यन्नियोगाख्यमपूर्वमभिप्रेयते तन्नास्ति। कुतः। अन्तरेणैव तदपूर्वं फलनिष्पत्तेः। न च यागनाशात् कथं फलसिद्धिरिति वाच्यम्। न हि यागक्रिया सर्वात्मना नश्यति। किन्तु सूक्ष्मरूपत्वेनादृश्या सती स्वर्गदेहारम्भकेषु यागसम्बन्धिद्रव्यगतपरमाणुषु यागकर्त्तर्य्यात्मनि वावस्थाय फलमारभत इति पूर्वपक्षः। नैतद्युक्तम्। उक्तेऽर्थे प्रमाणाभावात्। न च नियोगेऽपि मानाभावः शङ्कनीयः। वैदिकलिङादीनां तदभिधायकत्वात्। ततो धात्वर्थातिरिक्तं कालान्तरभाविकाम्यफलसाधनमपूर्वमस्ति।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

अवघातादिनापूर्वमुत्पाद्यं विद्यते न वा।
यजत्यादिवदस्त्येव वाक्यवैयर्थ्यमन्यथा ॥ १२ ॥
दृष्टे तुषविमोके तु नापूर्वं दृश्यतन्त्रतः।
स्याद्यजत्यादिवैषम्यं नियमापूर्वकृद्वचः ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। व्रीहीनवहन्ति। तण्डुलान् पिनष्टीति। तत्रावघातपेषणे अपूर्वजनके। विहितधात्वर्थत्वाद् यजत्यादिधात्वर्थवत्। विपक्षे विधिवाक्यवैय-

र्थ्यंरूपो बाधकस्तर्कोऽवगन्तव्यः। तुषविमोकचूर्णत्वयो-र्दृष्टप्रयोजनयोर्लौकिकसिद्धत्वेन तादर्थ्येऽवघातपेषणयोर्विधि-र्व्यर्थः स्यात्। तस्मादस्त्यपूर्वमिति प्राप्ते ब्रूमः। दृष्टफले सम्भवत्यपूर्वं न कल्पनीयम्। यजत्यादिदृष्टान्तस्तु विषमः। तत्र हि क्रियाप्राधान्येन द्रव्यपारतन्त्र्याभावादपूर्वसाधनत्वं क्रियाया युक्तम्। इह तु व्रीहीनिति कर्मकारकविभक्त्या व्रीहीणामीप्सिततमत्वेन प्राधान्यावगमाद् द्रव्यपरतन्त्रोऽव घाती द्रव्य एवातिशयं कुर्य्यात्। न त्वपूर्वं जनयति न च विधिर्वैयर्थ्यम्। नखनिर्भेदादिना तुषविमोकसम्भवेऽप्य वघातेनैवासौ कर्त्तव्य इति यो नियमस्तस्य नियमस्यापूर्व-हेतुत्वेन विधेयत्वात्। तस्मान्नास्त्यवघातादिजन्यमपूर्वम्।

अत्र गुरुमतमाह।

द्वितीयां सक्तुवद्भक्त्वा नियोगेऽन्वीयतां क्रिया।

साक्षादिति न मन्तव्यं दृष्टस्यात्रोपपत्तितः॥ १४॥

सक्तूञ्जुहोतीत्यत्र द्रव्यप्राधान्यं परित्यज्य द्वितीयाया भङ्गं कृत्वा क्रियाप्राधान्याय सक्तुभिर्जुहोतीति तृतीयात्वेन विपरिणामो वक्ष्यते। तथा व्रीहिभिरवहन्तीति विपरि-णामेन प्रधानभूता क्रिया द्रव्यव्यवधानमन्तरेण साक्षादेव नियोगेऽन्वेत्विति चेत्। मैवम्। वैषम्यात्। तत्र होमेन सक्तुषु संस्कारो न सम्भवति। भस्मीभूतानामन्यत्र विनि-योगासम्भवात्। इत्यभिप्रेत्य संस्कारकर्मत्वं परित्यक्तम्। इह दृष्टस्तुषविमोकसंस्कार उपपद्यते। वितुषाणां तेषां पुरोडाशे विनियोगसम्भवात्।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

संमार्ष्टि स्रुच इत्यत्र किं प्रधानाख्यकर्मता।
गुणकर्मत्वमथवा दृष्टाभावेऽवघातवत्॥ १५॥
गुणत्वं न हि सम्भाव्यं प्राधान्यं तु प्रयाजवत्।
अदृष्टकल्पनेनापि गुणत्वं स्याद् द्वितीयया॥ १६॥

दर्शपूर्णमासयोर्जुह्वादीनां दर्भैः सम्मार्जनमाम्नायते। स्रुचः संमार्ष्टीति। तत्र संमार्जनं प्रधानकर्म। कुतः। गुणकर्मलक्षणरहितत्वात् प्रधानकर्मलक्षणयुक्तत्वाच्च। सूत्रकारो हि कर्मणां राशिद्वयं प्रतिज्ञाय तयोर्लक्षणं पृथक् सूत्रयामास। तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि। यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत। तस्य द्रव्यप्रधानत्वात्। यैस्तु द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि। द्रव्यस्य गुणभूतत्वादिति। यैः कर्मभिर्द्रव्यमुत्पादयितुं संस्कर्त्तुं वेष्यते तेषु कर्मसु गुणत्वम्। कुतः। तस्य कर्मणो द्रव्यप्रधानत्वात्। द्रव्यं प्रधानमस्येति बहुव्रीहिः। यूपं तक्षत्याहवनीयमादधातीत्यादौ यूपाहवनीयादिद्रव्यमुत्पादयितुमिष्यते। व्रीहीनवहन्ति तण्डुलान् पिनष्टीत्यादौ व्रीह्यादिद्रव्यं संस्कर्त्तुमिष्टम्। प्रयाजादिषूक्तवैपरीत्यात् प्रधानकर्मत्वम्। एवं सत्यवघातेन यथा व्रीहीणां तुषविमोको दृष्टः संस्कारः। तथा संमार्जनेन जुह्वादिषु कञ्चिदतिशयं न पश्यामः। अतोऽवघातवद्गुणकर्मत्वाभावात् प्रयाजादिवत् प्रधानकर्मत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः। स्रुच इति द्वितीया कर्मकारके विहिता। कर्मत्वं चेप्सिततमत्वे सति भवति। कर्त्तुरीप्सिततमं कर्मेति कर्मसंज्ञाविधानात्। क्रतुसाधनत्वेन च स्रुचां युक्तमीप्सिततमत्वम्। अतः प्रधानभूताः स्रुचः।

तथा सति संमार्जनक्रियाया गुणकर्मत्वमनवातवच्चविष्यति। यदि स्तुत्युं दृष्टोऽतिशयो न स्यात्। तर्ह्यपूर्वं कल्पनीयम्।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतोत प्रधानता।
दृष्टा देवस्तुतिस्तेन गुणता स्तोत्रशस्त्रयोः॥ १७॥
स्तुत्यर्थत्वे स्तौतिशंस्योर्धात्वोः श्रौतार्थबाधनम्।
तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं श्रुतये मतम्॥ १८॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। प्रउगं शंसति। निष्केवल्यं शंसति। आज्यैः स्तुवते। पृष्ठैः स्तुवत इति। प्रउगनिष्केवल्यशब्दौ शस्त्रविशेषनामनी। आज्यपृष्ठशब्दौ तु व्याख्यातौ। अप्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रम्। प्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः स्तोत्रम्। तयोः स्तुतशस्त्रयोर्गुणकर्मत्वं युक्तम्। कुतः। तुषविमोकवद्दृष्टार्थलाभात्। पठ्यमानेषु मन्त्रेष्वनुस्मरणेन देवता संस्क्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः। स्तोतव्याया देवतायाः स्तावकैर्गुणैः सम्बन्धकीर्त्तनं स्तौतिशंसतिधात्वोर्वाच्योऽर्थः। यदि मन्त्रवाक्यानि गुणसम्बन्धाभिधानपराणि। तदा धात्वोर्मुख्यार्थलाभाच्छ्रुतिरनुगृहीता भविष्यति। यदा तु गुणद्वारेणानुस्मरणीयदेवतास्वरूपप्रकाशनपराणि मन्त्रवाक्यानि स्युः। तदा धात्वोर्मुख्यार्थो न स्यात्। लोके हि देवदत्तश्चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्ते स्तुतिः प्रतीयते। तस्य वाक्यस्य गुणसम्बन्धपरत्वात्। यदा तु देवदत्तस्वरूपपरता यश्चतुर्वेदो तमानयेत्यादौ तत्र न स्तुतिप्रतीतिः। तस्य चतुर्वेदसम्बन्धद्वारेण देवदत्त-

स्वरूपोपलक्षणपरत्वेन गुणसम्बन्धपरत्वाभावात्। ततश्चा-ज्यैर्देवं प्रकाशयेत्। पृष्ठैर्देवं प्रकाशयेदित्येवं विध्यर्थ-पर्य्यवसानाद्द्वाभ्यामुभ्यार्थो बाध्येत। ततो धातुश्रुतिमबाधितुं स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमभ्युपेतव्यम्। तत्र दृष्टं प्रयोजनं नास्तीति चेत्। ततोऽपूर्वमस्तु। षष्ठाधिकरणमारचयति।

देवांश्च याभिर्यजत इत्याख्यातं तु मन्त्रगम्।
विधायकं न वान्येन समत्वात् तद्विधायकम्॥ १९॥
यच्छब्दादेः क्षीणशक्तिर्न विधिस्त्रिविधं ततः।
आख्यातमभिधानञ्च प्रधानगुणकर्मणो॥ २०॥

अयं मन्त्र आम्नायते। देवांश्च याभिर्यजते ददाति च ज्योगित्ताभिः सचते गोपतिः सहेति। अयमर्थः। गोपतिर्यजमानो याभिर्गोभिर्देवान् यजते याश्च गा ब्राह्म-णेभ्यो ददाति चिरमेव ताभिः सह परलोकेऽवतिष्ठत इति। तत्र यथा ब्राह्मणगतमाख्यातपदं प्रधानगुणकर्म-णोरन्यतरस्य विधायकम्। तथा मन्त्रगतमपीति चेत्। नैवम्। यच्छब्दादिना विधिशक्तेः क्षीणत्वात्। सति हि यच्छब्दे तस्य वाक्यस्यानुवादकत्वं प्रतीयते। न तु विधायकत्वम्। यच्छब्दादेरित्यादिशब्देनोत्तमपुरुषामन्त्र-णादयः। बर्हिर्देवसदनं दामीत्युत्तमः पुरुषः। अग्नीदग्नीन् विहरेत्यामन्त्रणम्। एवं ब्राह्मणेऽपि यस्योभयं हविरार्त्ति-मार्च्छेदित्युदाहरणीयम्: तस्मादाख्यातस्य प्रधानकर्मविधा-यकत्वं गुणकर्मविधायकत्वं चेत्येवं द्वावेव प्रकारौ न भवतः। किंत्वभिधायकत्वमित्यप्यस्ति तृतीयः प्रकारः। ततो न मन्त्र-गताख्यातस्य विधायकत्वम्।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

अहे बुध्निय मन्त्रं म इति मन्त्रस्य लक्षणम् ।
नास्त्यस्ति वास्य नास्त्येतदव्याप्त्यादेरवारणात् ॥ २१ ॥
याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितम् ।
तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुञ्जते ॥ २२ ॥

आधान इदमाम्नायते । अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपायेति । तत्र मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति । अव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्वारयितुमशक्यत्वात् । विहितार्थाभिधायको मन्त्र इत्युक्ते वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इत्यस्य मन्त्रस्य विधिरूपत्वादव्याप्तिः । मननहेतुर्मन्त्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः । एवमसिपदान्तो मन्त्र उत्तमपुरुषान्तो मन्त्र इत्यादिलक्षणानां परस्परमव्याप्तिरिति चेत् । मैवम् । याज्ञिकसमाख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात् । तच्च समाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मन्त्रत्वं गमयति । उरु प्रथस्वेत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः । अग्निमीळे पुरोहितमित्यादयः स्तुतिरूपाः । इषे त्वेत्यादयस्त्वान्ताः । अग्न आ याहि वीतय इत्यादय आमन्त्रणोपेताः । अग्नीदग्नीन् विहरेत्यादयः प्रैषरूपाः । अधःस्विदासीदुपरिस्विदासीदित्यादयो विचाररूपाः । अम्बे अम्बिकेऽम्बालिके न मा नयति कश्चनेत्यादयः परिदेवनरूपाः । पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या इत्यादयः प्रश्नरूपाः । वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्या इत्यादय उत्तररूपाः । एवमन्यदप्युदाहार्य्यम् । ईदृशेष्वत्यन्तविजातीयेषु समाख्यानमन्तरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्येत । लक्षणस्योपयोगश्च पूर्वाचार्य्यैर्दर्शितः । क्रमयोऽपि पदार्थानां

नान्त्वं यान्ति पृथक्क्रशः। लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चित इति। तस्मादभियुक्तानां मन्त्रोऽयमिति समाख्यानं लक्षणम्।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

नास्त्येतद्ब्राह्मणेत्यत्र लक्षणं विद्यतेऽथवा।
नास्तीयन्तो वेदभागा इति क्लृप्तेरभावतः॥ २३॥
मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रतः।
अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद् भवेद् ब्राह्मणलक्षणम्॥ २४॥

चातुर्मास्येष्विदमाम्नायते। एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषीति। तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति। कुतः। वेदभागानामियत्तानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु च लक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्योः शोधयितुमशक्यत्वात्। पूर्वोक्तो मन्त्रभाग एकः। भागान्तराणि च कानिचित् पूर्वैरुदाहृत्य संगृहीतानि। हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः। परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पनेति। तेन ह्यन्नं क्रियत इति हेतुः। तद्दध्नो दधित्वमिति निर्वचनम्। अमेध्या वै माषा इति निन्दा। वायुर्वै क्षेपिष्ठेति प्रशंसा। तद् व्यचिकित्सज्जुहवानि मा हौषमिति संशयः। यजमानेन संमितौदुम्बरी भवतीति विधिः। माषानेव मह्यं पचतेति परकृतिः। पुरा ब्राह्मणा अभैषुरिति पुराकल्पः। यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान् निर्वपेदिति विशेषावधारणकल्पना। एवमन्यदप्युदाहार्यम्। न च हेत्वादीनामन्यतमद्ब्राह्मणमिति लक्षणम्। मन्त्रेष्वपि हेत्वादिसद्भावात्। तथा हि। इन्द्रवो वा-

मुच्यन्ति ह्येति हेतुः। उद्यानिषुर्मह्मीरिति तस्मादुदक-मुच्यत इति निर्वचनम्। मोघमन्नं विन्दते अप्रचेता इति निन्दा। अग्निर्मूर्धा दिवः ककुदिति प्रशंसा। अधःस्विदा-सीदुपरिस्विदासीदिति संशयः। कपिञ्जलानालभत इति विधिः। सहस्रमयुता ददिति परकृतिः। यज्ञेन यज्ञ-मयजन्त देवा इति पुराकल्पः। इतिकरणबहुलं ब्राह्मण-मिति चेत्। न। इत्यददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेदित्यस्मिन् ब्राह्मणेन गातव्ये मन्त्रेऽतिव्याप्तेः। इत्या-हेत्यनेन वाक्येनोपनिबद्धं ब्राह्मणमिति चेत्। न। राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह। यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याहेत्य-नयोर्मन्त्रयोरतिव्याप्तेः। आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमिति चेत्। न। यमयमीसंवादसूक्तादावतिव्याप्तेः। तस्मा-न्नास्ति ब्राह्मणलक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः। मन्त्रब्राह्मणरूपौ द्वावेव वेदभागावित्यङ्गीकारान्मन्त्रलक्षणस्य पूर्वमभिहित-त्वादवशिष्टो वेदभागो ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भवतीति।

नवमाधिकरणमारचयति।

ऊहप्रवरनाम्नां किं मन्त्रतास्त्यथवा न हि।

मन्त्रास्तदेकवाक्यत्वान्न तल्लक्षणवर्जनात्॥ २५॥

अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्यस्य सौर्ये चरौ सूर्याय जुष्टं निर्वपामीत्येवं पदान्तरप्रक्षेप ऊहः। अग्नीदिष्टायं ब्राह्मण इत्यस्य मन्त्रस्य शेषत्वेन प्रयोगकाले ब्राह्मणनामधेयविशेषं तदीयं प्रवरं चैवं पठन्ति। असौ देवदत्तोऽमुष्य पुत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य नप्तामुष्याः पुत्रोऽमुष्याः पौत्रो-ऽमुष्या नप्तेति। आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजगोत्र इति च।

एतेषामूहप्रवरनामधेयानां मन्त्रत्वमस्ति। कुतः। मन्त्रेण सहैकवाक्यत्वावगमादिति चेत्। मैवम्। याज्ञिकप्रसिद्धिरूपस्य मन्त्रलक्षणस्योहादिष्वभावात्। न ह्यध्येतार ऊहादीन्मन्त्रकाण्डेऽधीयते। तस्मान्नास्ति मन्त्रत्वम्।

दशमैकादशद्वादशाधिकरणमारचयति।

नर्क्सामयजुषां लक्ष्म साङ्कर्य्यादिति शङ्किते।

पादश्च गीतिः प्रश्लिष्टपाठ इत्यस्त्यसंकरः॥ २६॥

इदमाम्नायते। अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रैविदा विदुः। ऋचः सामानि यजूंषीति त्रीन् वेदान् विदन्तीति त्रिविदः। त्रिविदां सम्बन्धिनोऽध्येतारस्त्रैविदाः। ते च यं मन्त्रभागमृगादिरूपेण त्रिविधमाहुस्तं गोपायेति योजना। तत्र त्रिविधानामृक्सामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति। कुतः। साङ्कर्य्यस्य दुष्परिहरत्वात्। अध्यापकप्रसिद्ध्यृग्वेदादिषु पठितो मन्त्र इति हि लक्षणं वक्तव्यम्। तच्च संकीर्णम्। देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्य्यस्य रश्मिभिरित्ययं मन्त्रो यजुर्वेदे संप्रतिपन्न यजुषां मध्ये पठितः। न च तस्य यजुष्ट्वमस्ति। तद्ब्राह्मणे सावित्रर्चेत्यृचा न व्यवहृतत्वात्। एतत् साम गायन्नास्त इति प्रतिज्ञाय किञ्चित् साम यजुर्वेदे गीतम्। अक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशितमसीति त्रीणि यजूंषि सामवेदे समाम्नातानि। तथा गीयमानस्य साम्न आश्रयभूता ऋचः सामवेदे समाम्नायन्ते। तस्मान्नास्ति लक्षणमिति चेत्। न। पादादीनामसंकीर्णलक्षणत्वात्। पादबन्धेनार्थबन्धेन चोपेता वृत्तबद्धा मन्त्रा ऋचः।

गीतिरूपा मन्त्राः सामानि। वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रश्लिष्ट-पठिता मन्त्रा यजूंषीत्युक्ते न क्वापि सङ्करः।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

प्रोक्षणीरासादयेति निगदस्त्रिविधाद्बहिः।
यजुर्वोच्चैस्त्वधर्मस्य भेदादस्य चतुर्थता ॥ २७ ॥
परप्रत्यायनार्थत्वादुच्चैस्त्वं यजुरेव सः।
तल्लक्षणेन युक्तत्वात् त्रैविध्यमिति सुस्थितम् ॥ २८ ॥

प्रोक्षणीरासादयेध्मं बर्हिरुपसादय। अग्नीदग्नीन् विहर। बर्हिः स्तृणीहि। इन्द्र आगच्छ। हरिव आगच्छेत्यादयो निगदा आम्नाताः। परसम्बोधनार्था मन्त्रा निगदाः। एते च पूर्वोक्तेभ्य ऋग्यजुःसामभ्यो बहिर्भूताश्चतुर्थप्रकाराः। कुतः। पादगीत्योर्ऋक्साम-लक्षणयोरभावात्। प्रश्लिष्टपाठस्य यजुर्लक्षणस्य सत्त्वेऽपि धर्मभेदेन यजुष्यन्तर्भावानुपपत्तेः। उपांशु यजुषोच्चैर्निगदे-नेति हि धर्मभेद इति प्राप्ते ब्रूमः। बहिर्ब्राह्मणा भोज्यन्तां परिव्राजकास्त्वन्तरित्यत्र सत्येव परिव्राजकानां ब्राह्मण्ये पूजानिमित्तो विशेषो यथा। तथा निगदानां यजुर्लक्षणो-पेतत्वेन यजुषामेव सतां परप्रत्यायननिमित्त उच्चैस्त्वधर्मः। ततो मन्त्राणां त्रैविध्यं सुस्थितम्।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

देवस्य त्वेति वाक्यस्य भिन्नत्वमथवैकता।
ऐक्यप्रयोजकस्यात्र दुर्बोधत्वेन भिन्नता ॥ २९ ॥
विभागे सति साकाङ्क्ष्यैकार्थत्व प्रयोजकम्।
तस्माद् वाक्यैक्यमेतेन यजुरन्तोऽवधार्य्यते ॥ ३० ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामीति। तत्र वाक्यानि भिन्नानि भवितुमर्हन्ति। कुतः। एकत्व-नियामकस्य दुर्बोधत्वात्। अर्थैक्यं वाक्यैक्ये प्रयोजक स्यादिति चेत्। न। एकस्मिन् पदेऽतिव्याप्तेः। पदसमूहस्य वाक्यत्वे समूहानामत्र बहूनां सम्भवाद् वाक्यभेदः स्यादिति चेत्। मैवम्। यद्विभागे साकाङ्क्षमविभागे चैकार्थं तदेकं वाक्यमिति प्रयोजकस्य बोद्धुं शक्यत्वाद्विभागे साकाङ्क्षमित्युक्तेऽतिव्याप्तिः स्यात्। स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि। तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इति। अत्र तस्मिन्नित्यादिपदसमूहस्य विभागे सति प्रकृतवाचितच्छब्दार्थनिर्णयाय पूर्वपदसमूहसाकाङ्क्षत्व-मस्ति। अतस्तद्व्यवच्छेत्तुमेकार्थमित्युच्यते। न हि तत्रै-कार्थत्वमस्ति। पूर्वसमूहस्य सदनकरणमर्थः। उत्तरसमूहस्य पुरोडाशप्रतिष्ठापनम्। स्योनं समीचीनम्। सुशेवं सुष्ठु सेवितुं योग्यम्। मेध सारभूतपुरोडाशेत्यर्थः। अत्र द्वयोः पदसमूहयोर्वाक्यद्वयत्वमुभयवादिसिद्धम्। तदेकार्थमित्य-नेन व्यावर्त्यते। एकार्थमित्युक्तेऽतिव्याप्तिः स्यात्। भगो वां विभजतु। पूषा वां विभजत्वित्यनयोर्विभिन्नमन्त्रत्वेन संमतयोः पदसमूहयोस्तात्पर्यविषयस्य द्रव्यविभागरूप-स्यार्थस्यैकत्वात् तद्व्यवच्छेत्तुं विभागे साकाङ्क्षमित्युक्तम्। प्रकृते त्वग्नये जुष्टमित्यादिसमूहे पृथक्कृते पूर्वो देवस्य त्वेति समूहः साकाङ्क्षो भवति। एकीकृते तु कृत्स्नस्यैक एव

निर्वापोऽर्थः। एतेनैकवाक्यत्वनिर्णयेनानियतपरिमाणस्य यजुषोऽवसानं निर्णेतुं शक्यम्।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

इषे त्वादिर्मन्त्र एको भिन्नो वैकः क्रियापदे।

असत्यर्थास्मारकत्वादेकादृष्टस्य कल्पनात्॥ ३१॥

छेदने मार्जने चैतौ विनियुक्तौ क्रियापदे।

अध्याहृते स्मारकत्वान्मन्त्रभेदोऽर्थभेदतः॥ ३२॥

इषे त्वोर्जे त्वेति श्रूयते। सोऽयं पदसमुदाय एको मन्त्रः। कुतः। अस्यादृष्टार्थत्वे नैकस्यैवादृष्टस्य कल्पने लाघवात्। न चोरु प्रथस्वेत्यादिमन्त्रवदनुष्ठेयार्थस्मारकत्वं सम्भवति। क्रियापदाभावेन तदर्थप्रतीत्यभावादिति प्राप्ते ब्रूमः। इषे त्वेति छिनत्ति। ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टीति पलाशशाखाया-श्छेदनमार्जनयोरेतौ विनियुक्तौ। ततस्तदनुसारेण छिनद्मि। अनुमार्ज्मीत्येवं क्रियापदेऽध्याहृते सत्यनुष्ठेया-र्थस्मारकत्वादर्थभेदेन वाक्यभेदाद् यजुर्मन्त्रभेदः। इष्य-माणायान्नाय भोः पलाशशाखे! त्वां छिनद्मि। ऊर्जे रसाय बलाय वा त्वामनुमार्ज्मीत्यर्थभेदः। एवमायु-र्यज्ञेन कल्पताम्। प्राणो यज्ञेन कल्पतामित्यादौ कॢप्ति-सामान्यरूपस्यार्थस्यैकत्वेऽप्यायुरादिभिर्भिन्नत्वादर्थभेदवा-क्यभेदयोः स्पष्टत्वात् कॢप्तीर्वाचयतीति कॢप्तिबहुत्वस्य चोदितत्वाच्च यजुर्भेदो द्रष्टव्यः।

षोडशाधिकरणमारचयति।

या ते अग्ने रजेत्यध्याहारो यद्वानुषञ्जनम्।

तनूरित्यन्यशेषत्वादध्याहारोऽत्र लौकिकः॥३३॥

वेदाकाङ्क्षा पूरणीया वेदेनेत्यनुषञ्जनम्।

अन्यशेषोऽपि बुद्धिस्थो लौकिकस्तु न तादृशः॥ ३४ ॥

ज्योतिष्टोम उपसद्धोमेष्वेवमाम्नायते। या ते अग्नेऽयाशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा। उग्रं वचो अपावधीत् त्वेषं वचो अपावधीत् स्वाहा। या ते अग्ने रजाशया। या ते अग्ने हराशयेति। अयमर्थः। अयसा रजतेन हिरण्येन च निर्मिता अग्नेस्तिस्रस्तनवः। तास्वाद्या येयमुक्ता तनूः सातिशयेन वृद्धा। गह्वरे तीक्ष्णे द्रव्ये लोहेऽवस्थिता। तया तन्वा क्षुत्पिपासे उपपातकं वीरहत्यादिमहापातकं च हतवानसीति। तथा च ब्राह्मणम्। उग्रं वचो अपावधीत्त्वेषं वचो अपावधीत् स्वाहेति। अशनायापिपासे ह वा उग्रं वचः। एनश्च वैरहत्यं च त्वेषं वच इति। तत्र स्वाहान्तः प्रथमो मन्त्रः संपूर्णवाक्यत्वान्निराकाङ्क्षः। द्वितीयतृतीययोराकाङ्क्षां पूरयितुमुचितो लौकिको वाक्यशेषोऽध्याहर्त्तव्यः। न हि तनूर्वर्षिष्ठेत्यादिभागस्तयोरन्वेतुं योग्यः। तस्य प्रथममन्त्रशेषत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। वैदिकयोर्मन्त्रयोराकाङ्क्षा वैदिकेनैव वाक्यशेषेण पूरणीया। ततस्तनूर्वर्षिष्ठेत्यादिभाग उत्तरयोर्मन्त्रयोरनुषज्यते। यद्यप्यसावन्यमन्त्रस्य शेषस्तथापि बुद्धिस्थः संकल्पनीयादध्याहारात् संनिकृष्यते। तस्मादनुषङ्गः कर्त्तव्यः।

समदशाधिकरणमारचयति।

नानुषङ्गोऽनुषङ्गो वाच्छिद्रेणेत्यस्य शेषिणी।

चित्पतिस्त्वेत्यनाकाङ्क्षावतो नात्रानुषज्यते॥ ३५ ॥

करणत्वं क्रियापेक्षं क्रिया चैका पुनात्विति।

मन्त्रत्रयेऽतस्तद्द्वारा सर्वशेषोऽनुषज्यते ॥ ३६ ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रकरणे पठ्यते। चित्पतिस्त्वा पुनातु। वाकपतिस्त्वा पुनातु। देवस्त्वा सविता पुनात्व च्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्य्यस्य रश्मिभिरिति। तत्र तृतीयमन्त्रशेषोऽच्छिद्रेणेत्यादिभागः प्रथमद्वितीयमन्त्रयो-र्नानुषज्यते। कुतः। निराकाङ्क्षत्वात्। न हि चित्पतिस्त्वा पुनातु। वाक्पतिस्त्वा पुनात्वित्यनयोः शेषिणोः सम्पूर्ण-वाक्ययोः काचिच्छेषाकाङ्क्षास्तीति प्राप्ते ब्रूमः। मा भूच्छेषिणोराकाङ्क्षा। तथापि शेषस्याकाङ्क्षास्तीति पवित्रेण रश्मिभिरित्युक्तं करणत्वं हि क्रियामपेक्षते। क्रिया च पुनात्वित्येषा त्रिष्वपि मन्त्रेष्वेका। तया क्रियया संबद्धः शेषः क्रियाद्वारा तृतीयमन्त्रे निरपेक्षेऽपि यथान्वेति। तथा पूर्वयोरप्यन्वेतुमर्हति। तस्मादस्त्यनुषङ्गः।

अष्टादशाधिकरणमारचयति।

गच्छतामिति शब्दस्यानुषङ्गोऽस्ति न वोपरि।

सं यज्ञपतिरित्यत्र योग्यत्वात् सोऽस्ति पूर्ववत् ॥ ३७ ॥

तदेकवचनं मध्यमन्त्रेऽङ्गानीत्यनेन हि।

नान्वेति तद्व्यवायेन नोपर्य्यप्यनुषज्यते ॥ ३८ ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते। सं ते प्राणो वातेन गच्छ-ताम्। समङ्गानि यजत्रैः। सं यज्ञपतिराशिषेति। अय-मर्थः। भोः पशो। तव प्राणो वातेन बाह्येन वायुना संगच्छताम्। तव हृदयाद्यङ्गानि यागविशेषैः संयुज्यन्ताम्। यज्ञपतिराशिषा संयुज्यतामिति। तत्र यज्ञपतिरित्यस्मिं-स्तृतीयमन्त्रे समित्युपसर्गस्य क्रियापदाकाङ्क्षत्वात् प्रथम-

मन्त्रगतस्य गच्छतामिति पदस्यैकवचनान्तस्य यज्ञपतिशब्देनान्वेतुं योग्यत्वात् पूर्ववद् बुद्धिस्थत्वेन संनिहितत्वादाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतासद्भावेन क्रियापदमनुषज्यत इति प्राप्ते ब्रूमः। मध्यममन्त्रे बहुवचनान्तेनाङ्गानीत्यनेनान्वेतुमयोग्यत्वात्तद्व्यवायेन बुद्धिसंनिध्यभावान्नास्त्यनुषङ्गः। ततो द्वितीयतृतीयमन्त्रयोर्यथोचितं वाक्यशेषोऽध्याहर्त्तव्यः।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः।

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति।

ददातियजतीत्यादौ भावनैक्यमुतान्यथा।
आख्यातैक्यात्तदेकत्वं धातुभेदोऽप्रयोजकः॥ १॥
धातुभेदेन भिन्नत्वमाख्याते श्रूयते ततः।
उत्पत्त्येकानुरक्तत्वाद्भिद्यन्ते भावना मिथः॥ २॥

इहैकप्रकरणगतान्यपर्य्यायधातुनिष्पन्नान्याख्यातानि यजतिददातिजुहोतीत्यादीन्युदाहरणम्। तानि चैवं श्रूयन्ते। सोमेन यजेत। हिरण्यमात्रेयाय ददाति। दाक्षिणानि जुहोतीति। तेषु भावनावाचिन आख्यातस्यैकत्वाद्भावनाया एकत्वं युक्तम्। न च धातुभेदाद्भावनाभेदः। तद्वाचित्वाभावेन धातोस्तस्यामप्रयोजकत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। अस्त्वाख्यातमेव भावनायाः प्रयोजकम्। तच्चाख्यातं प्रतिधातु भिन्नम्। न हि बहूनां धातूनामुपर्य्येक आख्यातप्रत्ययः श्रूयते। नापि व्याकरणे धातुसमूहादेक

माख्यातं विहितम्। तत आख्यातानां बहूनामेकैकधातुविशेषानुरक्तत्वेनोत्पन्नानां भावनावाचित्वेन यागदानहोमभावनाः परस्परं भिद्यन्ते।

अत्र गुरुमतमाह।

नियोगैकत्वतः शास्त्रमभिन्नमिति चेन्न तत्।

धातुभेदाच्छास्त्रभेदे नियोगो भिद्यते बलात्॥ ३॥

कर्मभेदचिन्ता नाध्यायार्थः। किन्तु शास्त्रभेदचिन्तेति गुरोर्मतम्। तत्र यजेत दद्याज्जुहुयादित्येतेषु लिङ्प्रत्ययवाच्यस्य नियोगस्यैकत्वाद्धातूनां नियोगवाचकत्वाभावेनाप्रयोजकत्वादेकनियोगार्थं कृत्स्नं शास्त्रमेकमिति पूर्वपक्षः। प्रतिधातु लिङ्प्रत्ययस्य भिन्नत्वाद्धात्वर्थानुबन्धभेदेन तद्विशिष्टे नियोगेऽभेदस्य वारयितुमशक्यतया नियोगानुसारिशास्त्रं भिन्नमिति राद्धान्तः।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

समिधो यजतीत्यादावेकत्वमुत भिन्नता।

धातुप्रत्यययोरैक्यादेकत्वे भिन्नता कुतः॥ ४॥

अभ्यासात् कर्मभेदोऽत्र नामत्वान्न विधिर्गुणे।

विधित्वं श्रुतितो भाति संनिधेरनुवादता॥ ५॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। समिधो यजति। तनूनपातं यजति। इडो यजति। बर्हिर्यजति। स्वाहाकारं यजतीति। तत्र पञ्चकृत्वः श्रूयमाणे यजतिपदे पूर्वोक्तेषु यजतिददातीत्यादिपदेष्विव धातुभेदो नास्ति येन भावनाभेद आशङ्क्येत। तस्मादाख्यातैक्यप्रयुक्तं भावनैक्यमनिवार्य्यमिति चेत्। मैवम्। यजतिपदाभ्यासेन कर्मभेदाव-

गमात्। कर्मैकत्वेऽभ्यासो निरर्थकः स्यात्। अथोच्येत। समिधो यजतीत्यनेन प्रथमश्रुतेन वाक्येन विहितं समिदात्मकं यागमुपरितनैश्चतुर्भिर्यजतिपदैरनूद्य तनूनपादादयो देवतारूपा द्रव्यरूपा वा गुणाश्चत्वारो विकल्पिता विधीयन्ते। ततोऽनुवादार्थत्वान्नाभ्यासवैयर्थ्यमिति। तन्न। तनूनपादादिशब्दानां यागनामत्वेन गुणविधित्वाभावात्। न तावदत्र देवताविधिः। चतुर्थीतद्धितयोरश्रवणात्। नापि द्रव्यविधिः। तृतीयान्तत्वाभावात्। ततोऽग्निहोत्रं जुहोतीत्यादाविव द्वितीयान्तानां युक्तं नामत्वम्। यत् तु चतुर्णामुपरितनानां यजतिपदानामनुवादत्वं तदसत्। तेषां विधायकत्वात्। यथा समिधो यजतीत्यत्र यजतिपदे विधित्वं श्रुत्या प्रतीयते। तथान्येष्वपि चतुर्षु पदेषु विधित्वं श्रौतम्। अनुवादत्वं तु पुरोवादरूपस्य समिधो यजतीत्यस्य सन्निधिनावगम्यते। सन्निधिश्च श्रुतेर्दुर्बलः। विधित्वे च पूर्ववाक्यविहितस्य समिन्नामकस्य यागस्य पुनर्विधानायोगात्तनूनपादादिनामकानि यागान्तराणि विधीयन्ते। नन्वेवं सति संज्ञाभेदात् कर्मभेदः संपद्यते न त्वभ्यासात्। तथा सति वक्ष्यमाणेनाधिकरणेन संकीर्य्येत। नैवम्। वैषम्यात्। अथैष ज्योतिरित्यस्मिन् वक्ष्यमाणोदाहरणे यागावगमात् प्रागेव संज्ञात्वावगमात् संज्ञायाः कर्मभेदहेतुत्वम्। इह तु विधायकैर्यजतिपदैर्यागेष्ववगतेषु भेदे चाभ्यासादवगते भिन्नानां यागानां समित्संज्ञाया अन्याः संज्ञा अपेक्षिता इति तनूनपादादीनां संज्ञात्वं पश्चादवगम्यते। तस्मादभ्यास एवात्र भेदहेतुः।

त्वात्। अन्यद्धि पाकस्यौदनं प्रत्यानुकूल्यम्। अन्यच्च चलनस्य संयोगविभागौ प्रति। अन्यथा फलविभागानुपपत्तेः। भिन्नासु भावनाव्यक्तिषु भावनात्वसामान्यमनुवर्त्ततां नाम। नैतावता प्रकृत्यर्थसामान्यं तद्भवति। तस्माद् विशेषरूपात् सामान्यरूपाच्च यज्यादिधातुवाच्यादन्यैवाख्यातप्रत्ययवाच्या भावना। तथा सति यजेतेत्यत्राख्यातस्य भावयेदित्यर्थो भवति। तत्र किं भावयेत् केन भावयेत् कथं भावयेदित्याकाङ्क्षायां स्वर्गं भावयेद् यागेन भावयेदग्न्यन्वाधानप्रयाजावघातादिभिरुपकारं सम्पाद्य भावयेदित्येवं भाव्यकरणेतिकर्त्तव्यतासमर्पणेनाकाङ्क्षापूरणात् प्रकरणाम्नातः सकलः शब्दसन्दर्भो भावनावाचिन आख्यातस्यैव प्रपञ्चः। भाव्याद्यंशत्रयवती सेयमर्थभावनेत्युच्यते। सा सर्वापि शब्दभावना या भाव्या। विधायको लिङ्गादिः करणम्। अर्थवादसम्पादिता स्तुतिरितिकर्त्तव्यता। सेयं शब्दभावना लिङ्गादिभिरेव गम्यते। अर्थभावना सर्वैराख्यातप्रत्ययैर्गम्यत इत्युक्तम्। तस्याञ्चार्थभावनायां स्वर्गस्य भाव्यत्वं कर्मियोगादवगम्यते। प्रकृत्यर्थस्य करणत्वं तृतीयाश्रुत्या। तथा च श्रूयते। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत। चित्रया यजेत पशुकाम इति। तच्च करणत्वमपूर्वकल्पनामन्तरेण न सम्भवतीत्यभिधास्यते। तस्मादाख्यातप्रत्ययान्ताद् भावार्थपदादपूर्वं गम्यते। चिन्ताप्रयोजनन्तु। पूर्वपक्षे द्रव्याद्यपचारे प्रतिनिध्यभावः। सिद्धान्ते तु तत्सद्भाव इति। द्वितीयाधिकरणमारचयति।

अपूर्वं सदसद्भावसंशये सति नास्ति तत्।

रूपवन्तौ ततो यागौ विधीयेते पृथक्त्वयेति। सर्वस्मै वा एतद् यज्ञाय गृह्यते यद्‌ध्रुवायामाज्यमिति ध्रौवस्य साधारणत्वं श्रुतम्। देवताया मान्त्रवर्णिकीत्वमित्यमुन्नेतव्यम्। तस्मा-द्वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायामिति। वार्त्रघ्नौ वृधन्वत्यौ चर्चां क्रमेण कालद्वयोपेते कर्मणी विधी-येते। तत्राग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्येको वार्त्रघ्नो मन्त्रः। त्वं सोमासि सत्पतिस्त्वं राजोत वृत्रहेत्यपरः। तयोरुक्ता-वग्नीषोमौ पौर्णमासदेवते। एवमनन्तराम्नातयोर्वृधिधातु-युक्तयोर्मन्त्रयोरुक्तावग्नीषोमावमावास्यादेवते। आभ्यां द्रव्य-देवताभ्यां रूपवत्त्वाद्यागान्तरमत्र विधीयते। षड्यागानुवा-दत्वे तदनुवादेन विधेयान्तरस्य कस्यचिद् दर्शनाद्विदवाक्य-मनर्थकं स्यात्। न केवलं तदानर्थक्यम्। किन्तु पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत। अमावास्यायाममावास्यया यजेतेत्येत-दपि व्यर्थं स्यात्। न चैतत् कालविधायकम्। यदाग्नेय इत्याद्युत्पत्तिवाक्यैरेव तद्विधानात्। कर्मान्तरत्वे तु कालं विधास्यति। तस्मात् कर्मान्तरविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः। आस्तां तावद् द्रव्यम्। देवता तु विधित्सितस्य कर्मान्तरस्य सर्वथा न लभ्यते। वार्त्रघ्नीवृधन्वत्योस्त्वाज्य-भागदेवताप्रतिपादकत्वात्। होत्रे मन्त्रकाण्डे सामि-धेनीरावाहननिगदं प्रयाजमन्त्रांश्चाम्नाय प्रयाजानन्तर-भाविनोराज्यभागयोः क्रमेण वार्त्रघ्नौ वृधन्वत्यौ चाम्नाते। लिङ्गं चाग्निविषयं सोमविषयञ्च तत्रोपलभ्यते। ततो लिङ्गक्रमाभ्यामाज्यभागविषयत्वमवगम्यते। यत्तु वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामित्यादिवाक्यं तल्लिङ्गक्रमलब्धयोराज्यभागा-

ङ्गयोर्मन्त्रयुगलयोः कालद्वये व्यवस्थामाचष्टे। न तु नूतन-
कर्माङ्गतां तयोर्विदधाति। अतो रूपराहित्याद् विद्वद्-
वाक्यं कर्मान्तरविधायकं न भवति। किं तर्हि पूर्वप्रकृत-
स्वाग्नेयादिषु षट्सु त्रिकरूपौ द्वौ समुदायावनुवदति।
न च कालवाचिभ्यां पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां यागानु-
वादानुपपत्तिः। तत्तत्कालविहितयोर्यागत्रिकयोरुप-
लक्षितत्वात्। न चानुवादो व्यर्थः। समुदायद्वित्वसिद्धे-
स्तत्प्रयोजनत्वात्। तत्सिद्धौ च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्ग-
कामो यजेतेत्यस्मिन् फलवाक्ये षड्यागविवक्षया
द्विवचननिर्देश उपपद्यते। यदप्युक्तमनुवादपक्षे पौर्णमास्या-
मित्यादिवाक्यवैयर्थ्यमिति तदयुक्तम्। कालविधानासम्भवेऽ-
प्येकैकस्य त्रिकस्य सहप्रयोगविधानात्। आग्नेयोपांशु-
याजाग्नीषोमीयाणां त्रयाणां पौर्णमासीकालविहितानां
सहप्रयोगः पौर्णमास्येत्यनेन तृतीयैकवचनान्तेन विधी-
यते। एवमितरत्रापि। ननु विद्वद्वाक्यस्य कर्मान्तर-
विधायकत्वाभावेऽपि नानुवादकत्वम्। तस्य यागविधा-
यकत्वाभ्युपगमात्। आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिवाक्यानि
तु विहितयागानुवादेन द्रव्यदेवतालक्षणविधायकानीति
चेत्। न। तथा सत्येकेन वाक्येनानेकगुणविध्यसम्भवात्।
प्रतिगुणं पृथग्विधौ विध्यावृत्तिः प्रसज्येत। आग्नेयादि-
वाक्यानां विधायकत्वे तु विशिष्टविधित्वान्नास्ति विध्या-
वृत्तिदोषः। तस्मादाग्नेयादिवाक्यविहितानां विद्वद्वाक्य-
मनुवादकम्। किञ्चानुवादत्वमनभ्युपगम्य कर्मान्तर-
विधिं वदतः प्रयाजादीनामाग्नेयादीनां च गुणप्रधानभावो

न सिध्येत्। तथा हि समिधो यजति। आघारमाघारयतीत्यादयः कालयोगरहिताः केचिद्विधय आम्नाताः। यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चेत्यादयः कालयुक्ता अपरे। तेषामुभयेषां प्रकृतत्वाद् दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्येन सर्वेषां फलसम्बन्धो बोधनीयः। दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनमत्र बहुवचनत्वेन परिणेतव्यम्। विद्वद्वाक्यविहिते द्वे कर्मान्तरे प्रयाजादय आग्नेयादयश्चेत्येतेषु द्वित्वासम्भवात् सर्वेषां च फलसम्बन्धे राजसूयगतेष्टिपशुसोमवत्समप्राधान्यात् प्रयाजादीनां गुणभावो न स्यात्। तदभावे चानङ्गत्वात् सौर्यादिविकृतिष्वाग्नेयादीनामिवातिदेशो न स्यात्। अनुवादपक्षे तु त्रिकयोः कालयोगेन दर्शपूर्णमासशब्दार्हत्वात् समुदायद्वित्वेन द्विवचनार्हत्वाच्चाग्नेयादीनामेव फलसम्बन्धेन प्राधान्यम्। प्रयाजादीनां तु गुणभाव इति न कोऽपि दोषः। तस्माद् विद्वद्वाक्यमनुवादकम्।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

उपांशुयाजमित्येषोऽनुवादोऽत्राथवा विधिः।
विष्ण्वादिवाक्ये विस्पष्टविधेरस्यानुवादता॥ ११॥
जामित्वोक्तेरन्तराल उपांशुगुणके विधौ।
सत्यर्थवादो विष्ण्वादिस्तद्रूपं क्लृप्तमन्त्रतः॥ १२॥

इदमाम्नायते। जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते। यदन्वञ्चौ पुरोडाशावुपांशुयाजमन्तरा यजति। विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय। प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय। अग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वायेति। तत्र विष्ण्वाद-

वाक्येषु विहितस्य यागत्रयसमुदायस्यानुवाद इति चेत्। नैवम्। आग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशद्वयनैरन्तर्यकृतस्य जामित्वदोषस्य वाक्योपक्रम उपन्यासात् पुरोडाशयो-रन्तराले किञ्चिद् विधित्सितम्। न ह्यन्तरालगुणविशिष्टं विधेयं विष्ण्वादिवाक्येषु प्रतीयते। पूर्ववाक्ये तु तत् प्रतीयत इति विधायकं तद्वाक्यम्। न चात्र यजतीति वर्त्तमानापदेशः शङ्कनीयः। पञ्चमलकारस्याश्रयणात्। अन्तरालकालवदुपांशुत्वगुणस्यापि विशेषणत्वात्तद्विशिष्ट-कर्मण उपांशुयाजनामकत्वम्। सत्येवं गुणद्वयविशिष्ट-कर्मण्याद्येन वाक्येन विहिते विष्ण्वादिवाक्यमर्थवादः स्यात्। न चात्र विहितयागानुवादेन देवताविधिः शङ्क-नीयः। समाधातव्येन जामित्वदोषेणोपक्रमादजामित्वेन समाधानेनोपसंहाराच्च। जामि वा इत्यादेरजामित्वायेत्यन्तस्य सर्वस्य महावाक्यस्यैकत्वप्रतीतेः। न खल्वेकस्मिन् वाक्ये विधेयबाहुल्यं सम्भवति। न चात्र विधित्सित-स्योपांशुयाजस्य द्रव्याभावः। ध्रौवस्य तद्द्रव्यत्वात्। नापि देवताया अभावः। नानाशाखासूपांशुयाजक्रमे पठितै-र्वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीयमन्त्रैर्विकल्पेन देवतात्रयस्य प्रतीयमानत्वात्। तस्माद् यजतीत्येतद्विधायकम्।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

अग्निहोत्राघारवाक्यमनुवादोऽथवा विधिः।
अरूपत्वात् तु दध्यूर्ध्ववाक्येनोक्तमनूद्यते ॥ १३ ॥
गुणसिद्धौ न दध्यादिगुणो दृष्टा विशिष्टता।
रूपं दध्यादिमन्त्राभ्यामतोऽसौ गुणिनो विधिः ॥१४॥

इदमाम्नायते। अग्निहोत्रं जुहोति। दध्ना जुहोति। पयसा जुहोतीति च। इदमपरमाम्नायते आघारमाघारयति। ऊर्ध्वमाघारयति। ऋजुमाघारयति च। तत्राग्निहोत्रवाक्यं दध्यादिवाक्यविहितस्य कर्मसमुदायस्यानुवादः। आघारवाक्यं चोर्ध्वादिवाक्यविहितस्य। न त्वेतद्वाक्यद्वयं कर्मविधायकम्। कुतः। द्रव्यदेवतालक्षणस्य यागरूपस्याभावादिति चेत्। तत्र वक्तव्यम्। किं दध्यादिवाक्येन गुणमात्रं विधीयते किंवा गुणविशिष्टकर्म। नाद्यः। अग्निहोत्रादिवाक्यस्य त्वन्मते कर्मविधायकत्वाभावेन गुणिनः कस्यचिदसिद्धौ गुण्यनुवादपुरःसरस्य गुणमात्रविधानस्यासम्भवात्। द्वितीये विधिगौरवं स्यात्। तच्च सत्यां गतावयुक्तम्। अतोऽग्निहोत्रादिवाक्यं कर्मविधायकम्। तत्र द्रव्यं दध्यादिवाक्यैर्लभ्यते। देवता तु मान्त्रवर्णिकी। आघारेऽप्येवं द्रव्यदेवते उन्नेतव्ये।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

यजत्यालभती एतावनुवादौ विधी उत।
गृह्णात्यवद्यतीत्याभ्यां विहितेऽर्थेऽनुवादिनौ॥ १५॥
नानुवादोऽपूर्ववादे यज्यालभ्योस्ततो विधिः।
ग्रहणे सोमसंस्कारोऽवदाने पशुसंस्क्रिया॥ १६॥

सोमेन यजेतेति श्रूयते। तत्रैन्द्रवायवं गृह्णाति। मैत्रावरुणं गृह्णातीत्यादीन्यपि श्रुतानि। एवमग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति श्रूयते। तत्र हृदयस्याग्रेऽवद्यति। अथ जिह्वाया अथ वक्षस इत्यादीन्यपि श्रुतानि। तत्रैन्द्रवायवादिवाक्यैर्यागा विधीयन्ते। इन्द्रवाय्वादिप्रातिपदिकै-

दैवतानां तद्धितेन सोमरसद्रव्यस्य च प्रतीयमानत्वात्। एतेषां ग्रहणवाक्यविहितानां यागानां समुदायः सोमेन यजेतेत्यनेनानूद्यते। तथावदानवाक्येषु हृदयादिद्रव्यं श्रुतम्। अतो द्रव्यविशिष्टा यागास्तत्र विधीयन्ते। तदनुवादेन पश्वालम्भवाक्येऽग्नीषोमरूपा देवता विधीयते। तस्मादवदानवाक्यविहितानां यागानां समुदायः पशुमालभेतेत्यनेनानूद्यत इति प्राप्ते ब्रूमः। सति हि पुरोवादेऽनुवादो भवति। न चात्र पुरोवादोऽस्ति। सोमेन यजेतेत्यनेन प्रतीयस्यार्थस्य ग्रहणवाक्येष्वप्रतीतिः। न हि ग्रहणं यजनं भवति। नापि तद्धितप्रत्ययोक्तो रसः सोमलता। न च तद्धितप्रत्ययः सर्वनामार्थे विहितः प्रकृतं ब्रूते न तु रसमिति शङ्कनीयम्। धारया गृह्णातीति रसस्यैव प्रकृतत्वात्। तथा पशुमालभेतेत्यनेन प्रतीतोऽर्थो नावदानवाक्येषु प्रतीयते। ततः पुरोवादाभावेऽनुवादासम्भवाद् यजत्यालभतिभ्यां कर्मणी विधीयेते। ग्रहणवाक्यैस्तु देवताविशिष्टः सोमसंस्कारो विधीयते। अवदानवाक्यैस्तु पशुसंस्कारः।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

आहुतीरस्ति स्म इत्यत्र कर्मैक्यमुत भिन्नता।
एकत्वं सकृदाख्यातात् संख्यावृत्त्या प्रयाजवत्॥ १७॥
आख्यातमात्रं नो मानं संख्याया बहुकर्मता।
आवृत्त्यैकादशत्वं तु प्रयाजे गत्यभावतः॥ १८॥
पशून् सप्तदश प्राजापत्यानित्यत्र भाष्यकृत्।
विचारमाह पूर्वत्र क्रियाविस्पष्टत्वतः॥ १९॥

बहुत्वोपेतपशुभिर्दैवयोगादभिन्नता ।
रूपस्य तेन कर्मैक्यं संख्या नात्र क्रियागता ॥ २० ॥
देवतासङ्गतस्यैव तद्धितार्थस्य पश्चिमः ।
बहुत्वसङ्गमो रूपसंख्यया तत्क्रियाभिदा ॥ २१ ॥

तिस्र आहुतीर्जुहोतीति श्रूयते। तत्र जुहोतीत्येतदाख्यातं समिधो यजतीत्यादिवन्नाभ्यस्तम्। किन्तु सकृदेवाम्नातम्। तत एकमिदं कर्म। त्रित्वसंख्या तु तस्यैव कर्मण आवृत्त्या नेतव्या। यथा प्रयाजेष्वेकादशत्वसंख्या पञ्चानामेव प्रयाजानामावृत्त्या नीता। तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः। किमिदमाख्यातं पदान्तरनिरपेक्षमेव कर्मैक्ये प्रमाणमुत पदान्तरान्वितम्। नाद्यः। वाक्यांशस्य पदमात्रस्य प्रमितिजनकत्वाभावात्। द्वितीये त्रित्वसंख्यया विशेषितेनाख्यातेन कर्मबहुत्वं गम्यते। प्रयाजानां तु पूर्वमेव पञ्चसंख्यावरुद्धत्वादावृत्तिमन्तरेणैकादशत्वं दुःसम्पादम्। इह त्वेतद्विधितः पूर्वं कर्मण एकत्वसंख्यावरोधो नास्तीति वैषम्यम्।

तदेतद् वृत्तिकारोदाहरणं भाष्यकारो नानुमन्यते। कर्मवाचिन आहुतिशब्दस्य विशेषणेन त्रिशब्देन कर्मबहुत्वस्य स्फुटतया पूर्वपक्षानुत्थानात्। इदं त्वत्रोदाहरणम्। सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत इति। अत्र प्रजापतिर्देवता येषां पशूनां ते प्राजापत्या इति तद्धितव्युत्पत्तौ बहुत्वोपेताः पशव एकं द्रव्यम्। ततो द्रव्यैक्याद् देवतैक्याच्च यागस्य रूपमभिन्नमित्येकमिदं कर्म। या तु सप्तदशेति संख्या सा पशुद्रव्यगता। न तु पूर्वोदाहृतत्रित्वसंख्येव क्रियागता।

तस्मान्न कर्मभेदमापादयतीति प्राप्ते ब्रूमः। अत्र प्रजापति-र्देवता यस्य पशोः स प्राजापत्य इति तद्धितान्तं प्रातिपदिकं व्युत्पाद्य पश्चात् तद्धितान्तप्रातिपदिकार्थस्य प्रजापतिदेवता-विशिष्टस्य पशोः कर्मबहुत्वविवक्षायामुत्पन्ने इमे द्वितीया-विभक्तिबहुवचने। तत्र प्रथमभाविन्या द्वितीयाविभक्तेरेव तावत् तद्धितोत्पत्तिवेलायामन्वयो नास्ति। कुतः। पश्चाद्-भाविनो बहुवचनस्यान्वयः। एवं सति प्राजापत्यानित्यनेन तद्धितान्तप्रातिपदिकेनैकं पशुद्रव्यमेकदेवतोपेतं यागस्य रूपं समर्प्यते। तादृशानां रूपाणां बहुत्वाय बहुवचनम्। बहुत्वविशेषः सप्तदशेति निर्दिश्यते। तस्मादत्र संख्यया कर्मभेदः। एवं सत्यष्टमे वक्ष्यमाणं सप्तदशपशूनामैकाद-शिनपशुगणविकृतित्वमुपपद्यते।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

अथैष ज्योतिरित्यत्र गुणो वा कर्म वा पृथक्।
गुणः सहस्रदानात्मा ज्योतिष्टोमे ह्यनूदिते ॥ २२ ॥
अथेति प्रकृते छिन्ने एतच्छब्दोऽग्रगं वदेत्।
संख्ययेवान्यकर्मत्वमिह नूतनसंज्ञया ॥ २३ ॥

अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति श्रूयते। अत्र प्रकृतं ज्योतिष्टोम-मेष ज्योतिरित्यनूद्य तस्मिन् सहस्रदानलक्षणो गुणो विधी-यत इति चेत्। न। प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमस्याथेत्यनेन छिन्न-त्वात्। न चैवं सत्यथैष ज्योतिरित्युक्त एतच्छब्दोऽनुपपन्न इति वाच्यम्। सन्निहितवाचिनैतच्छब्देनातीतसन्निहित-स्येवागामिसन्निहितस्यापि परामर्शसम्भवात्। आगामि-

सन्निहितस्य ज्योतिःशब्दार्थः। स च ज्योतिःशब्दोऽतीतमपरामृशन्नपूर्वसंज्ञारूपत्वान्नूतनं किञ्चित् कर्माभिधत्ते। ततो यथा पूर्वत्र संख्यया कर्मभेदः। तथात्रापि संज्ञया कर्म भिद्यते। विश्वज्योतिःसर्वज्योतिःशब्दयोरप्ययं न्यायो द्रष्टव्यः।

नवमाधिकरणमारचयति।

गुणः कर्मान्तरं वा स्याद् वाजिभ्यो वाजिनं त्विति।
गुणो देवाननूद्योक्तः समुच्चयविकल्पतः॥ २४॥
आमिक्षोत्पत्तिशिष्टत्वात् प्रबला तत्र वाजिनम्।
गुणोऽप्रविश्य कर्मान्यत् कल्पयेद् वाजिदेवकम्॥ २५॥

तप्ते पयसि दध्यानयति। सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति श्रूयते। घनीभूतः पयःपिण्ड आमिक्षा। जलं वाजिनम्। तत्रामिक्षाद्रव्यभाजो विश्वदेवा उक्ताः। ते वाजिभ्य इत्यनेनानूद्यन्ते। वाजोऽन्नमामिक्षारूपमेषामस्तीति तन्निष्पत्तेः।ताननूद्य वाजिनद्रव्यरूपो गुणो विधीयते। तच्च द्रव्यमामिक्षाद्रव्येण सह समुच्चीयतां विकल्प्यतां वेति प्राप्ते ब्रूमः। उत्पत्तिशिष्टेनामिक्षाद्रव्येणावरुद्धे वैश्वदेवयागे वाजिनद्रव्यस्योत्पन्नशिष्टस्य प्रवेशाभावाद् वाजिनं वाजिशब्दार्थस्य देवतान्तरतामापादयति। ततो द्रव्यदेवतालक्षणस्य रूपस्य भिन्नत्वात् कर्मान्तरम्।

दशमाधिकरणमारचयति।

दधिहोमेऽन्यकर्मत्वं गुणो वान्यत् तु पूर्ववत्।
निर्गुणत्वादग्निहोत्रे युक्तो दध्यादिको गुणः॥ २६॥

दध्ना जुहोतीति श्रूयते। तत्राग्निहोत्रं जुहोतीत्येतस्मात् प्रकृतात् कर्मणोऽन्यद्दधिहोमरूपं कर्मेति पूर्वन्यायेनावगम्यते। यथा पूर्वत्र वाजिनद्रव्येण कर्म भिद्यते। तथा दधिद्रव्येणेति चेत्। न। वैषम्यात्। यथा वैश्वदेवो याग आमिक्षागुणावरुद्धः। तथाग्निहोत्रं न गुणान्तरावरुद्धम्। प्रत्युत निर्गुणत्वाद् गुणमाकाङ्क्षति। तस्मादयं गुणविधिः। एवं पयसा जुहोतीत्यादिषु द्रष्टव्यम्। पयोदध्यादीनां सर्वेषामुत्पन्नशिष्टतया समबलत्वादेकैकेन द्रव्येणाग्निहोत्रनिष्पत्तेश्च व्रीहियववद्विकल्पः।

एकादशाधिकरणमारचयति।

यद्दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति तत् पृथक्।
गुणो वा भिद्यते कर्म धात्वर्थस्य फलित्वतः॥ २७॥
मत्वर्थगौरवादिभ्यो नान्यत् कर्म फलाय तु।
गुणो विधेयो धात्वर्थो विहितत्वादनूद्यते॥ २८॥

दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति श्रूयते। तदिदं प्रकृतादग्निहोत्रादन्यत् कर्म। न त्वत्र गुणविधिः। कुतः। इन्द्रियकामस्येत्युक्तस्य फलस्य धात्वर्थमन्तरेण द्रव्यमात्रादनिष्पत्तेरिति चेत्। मैवम्। कर्मान्तरविधौ दधिमता होमेनेन्द्रियं भावयेदिति मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गात्। गुणविशिष्टक्रियाविधौ गौरवात्। प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गाच्च। गुणमात्रं तु फलाय विधीयते। यद्यपि दध्ना जुहोतीति दधि प्राप्तं तथापि फलसम्बन्धो न प्राप्तः। धात्वर्थाभावे फलासम्भव इति चेत्। न। अग्निहोत्रं जुहोतीति विहितस्य धात्वर्थस्यानूद्यमानत्वात्।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

उक्ताग्निष्टुतमेतस्य वारवन्तीयसाम हि।
रेवतीष्वृक्षु कृत्वेति श्रुतं पशुफलाप्तये ॥ २९ ॥
रेवत्यादिर्गुणः कर्म पृथग्वा पूर्ववद्गुणः।
रेवतीवारवन्तीयसम्बन्धाख्यः पशुप्रदः ॥ ३० ॥
साम्नोऽत्र फलकर्मभ्यां सम्बन्धे वाक्यभिन्नता।
तेनोक्तगुणसंयुक्तमन्यत् कर्मोच्यते फले ॥ ३१ ॥

त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्तस्य वायव्यास्वृक्ष्वेकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेतेत्यस्य सन्निधौ श्रूयते। एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति। अस्यायमर्थः। अग्निष्टोमस्य विकृतिरूपः कश्चिदेकाहोऽग्निष्टुन्नामकः। स च पृष्ठस्तोत्रे त्रिवृत्स्तोमयुक्ततया त्रिवृदित्युच्यते। अग्निष्टोमोक्थ्यादीनां सप्तानां सोमसंस्थानां मध्येऽग्निष्टोमसंस्थारूपत्वादग्निष्टोम इत्युच्यते। प्रकृतौ तृतीयसवन आर्भवपवमानस्योपरि यज्ञायज्ञीयं साम गीयते। तेन च साम्नाग्निष्टोमयागस्य समाप्यमानत्वादग्निष्टोमसामेत्युच्यते। तच्च प्रकृतौ यज्ञायज्ञा वो अग्नय इत्याद्यास्वृक्षु गीयते। अस्मिंस्त्वग्निष्टुति ब्रह्मवर्चसकामेन वायव्यास्वृक्षु तत् साम गातव्यम्। तच्च प्रकृताविवैकविंशस्तोमयुक्तम्। पशुकामस्य तु रेवतीर्नः सधमाद इत्यादिषु रेवतीष्वृक्षु वारवन्तीयं साम गायेदिति। तत्र रेवतीनामृचां वारवन्तीयनामकेन साम्ना यः सम्बन्धः सोऽयं पशुफलायाग्निष्टुति विधीयते। एतस्यैवेति प्रकृतपरामर्शकेनैतच्छब्देनान्यव्यावर्त्तकेनैवकारेण चाग्नि-

ष्टुतः समर्थ्यमाणत्वात्। यथा पूर्वाधिकरणे इन्द्रियफलाय प्रकृतेऽग्निहोत्रे दधिगुणो विहितः। तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः। विषमो दृष्टान्तः। दध्नो होमजनकत्वं न शास्त्रेण बोधनीयम्। तस्य लोकतोऽवगन्तुं शक्यत्वात्। फलसम्बन्ध एक एव शास्त्रबोध्य इति न तत्र वाक्यभेदः। इह तु रैवत्यृगाधारकवारवन्तीयसाम्नोऽग्निष्टुत्कर्मसाधनत्वं फलसाधनत्वं चेत्युभयस्य शास्त्रैकबोध्यत्वाद् दुर्वारो वाक्यभेदः। तेन पशुफलकं यथोक्तगुणविशिष्टं कर्मान्तरमत्र विधीयते। एतच्छब्द एवकारश्च विधीयमानकर्मान्तरविषयतया योजनीयौ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

वृष्ट्यन्नस्वर्गकामानां सौभरं स्तोत्रमीरितम्।
निधनान्यपि हीषूर्ू इति वृष्ट्यादिकामिनाम्॥ ३२॥
फलान्तरं किं वृष्ट्यादि हीषादीनामुतोदिते।
सौभरे फलसंभिन्ने निधनं विनियम्यते॥ ३३॥
फलान्तरं चतुर्थ्योक्तं वृष्टिकामाय हीषिति।
सौभरस्य फलं वृष्टिं हीषित्युक्त्या विवर्धते॥ ३४॥
नोक्तवृष्ट्यन्नकामानामन्यत्वं प्रत्यभिज्ञया।
नियमेऽपि चतुर्थ्येषा तादर्थ्यादुपपद्यते॥ ३५॥

यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीत। सर्वे वै कामाः सौभर इति समाम्नाय पुनः समाम्नातम्। हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यादूर्गित्यन्नाद्यकामाय ऊ इति स्वर्गकामायेति। सौभरं नाम सामविशेषः। निधनं नाम पञ्चभिः सप्तभिर्वा भागैरुपेतस्य

साम्नोऽन्तिमो भागः। तस्मिन् निधने ह्रीषादयो विशेषाः सौभरसामसाध्यस्तोत्रफलेभ्यो वृष्ट्यादिभ्योऽन्यानि वृष्ट्यादिफलानि जनयितुं विधीयन्ते। कुतः। ह्रीषादिविधिवाक्ये वृष्टिकामायेत्यादिना चतुर्थीश्रवणात्। तादर्थ्यं ब्रुवती ह्रीषादीनां वृष्ट्यादिकामपुरुषशेषत्वं गमयति। तच्छेषत्वं च पुरुषाभिलषितफलसाधनत्वे सत्युपपद्यते। ततः सौभरस्य ह्रीषिति निधनविशेषस्य च फलभूते द्वे वृष्टी भवतः। तदुभयमेलनान्महती वृष्टिरिति प्राप्ते ब्रूमः। सौभरविधौ यो वृष्ट्यादिकामः स एव ह्रीषादिविधौ प्रत्यभिज्ञायते। ततः सौभरस्य फलभूता ये वृष्ट्यादयस्त एव ह्रीषादिवाक्येष्वनूद्यन्त इति न फलान्तरम्। अथोच्येत। नूतनफलान्तराभावाद्धीषादीनां च नानाशाखाध्ययनादेव सौभरे प्राप्तत्वादनर्थकोऽयं विधिरिति। तन्न। फलत्रयकामानां त्रयाणामनियमेनैव ह्रीषादिषु मध्ये यस्य कस्यचिन्निधनस्य प्राप्तौ विधेर्नियमार्थत्वात्। तादर्थ्यं तु फलान्तराभावेऽपि सौभरवाक्योक्तवृष्ट्यादिफलसाधने सौभरे ह्रीषादीनां नियम्यमानत्वादुपपद्यते। तस्मादयं निधनविशेषनियमः। न विधिः।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः।

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति।

रथन्तर साम सोमे भवेत्तद्वद् बृहज्जगत्।
ऐन्द्रवायवशुक्राग्रयणाग्राश्च ग्रहाः श्रुताः ॥ १ ॥

रथन्तरादिसंयुक्तमन्यत् कर्माथवा गुणः ।
गायत्रादियुतात् पूर्वादन्यद् व्यावृत्तितो गुणैः ॥ २ ॥
सोमशब्दप्रकरणे ज्योतिष्टोमसमर्पके ।
ग्रहाग्रत्वं गुणस्तत्र व्यावृत्तिस्तु परस्परम् ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते । यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् । यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान् । यदि जगत्सामाग्रयणाग्रानिति । तत्र सोमशब्देन सोमलतासाधनको यागो विधीयते । तस्मिंश्च यागे माध्यन्दिने सवने पृष्ठस्तोत्रे रथन्तरबृहज्जगन्नामकानि सामानि विकल्पेन विहितानि । अभि त्वा शूरेत्येतस्यां योनावुत्पन्नं रथन्तरम् । त्वामिद्धि हवामह इत्येतस्यामुत्पन्नं बृहत् । जगतीच्छन्दस्कायामृच्युत्पन्नं जगत् । ऐन्द्रवायवो मैत्रावरुण आश्विनः शुक्रो मन्थ्याग्रयण उक्थ्यो ध्रुव इत्यादिनामका ग्रहाः प्रातःसवने गृह्यन्ते । दारुपात्रेषु सोमरसस्य ग्रहणाद् ग्रहा भवन्ति । सोमयागस्य रथन्तरसामोपेतत्वपक्ष एतेषु ग्रहेष्वैन्द्रवायवः प्रथमं ग्रहीतव्यः । बृहत्सामोपेतत्वपक्षे शुक्रः । जगत्सामोपेतत्वपक्ष आग्रयणः प्राथमिक इति विषयवाक्यस्यार्थः । तत्र प्रकृतो ज्योतिष्टोमो गायत्रादिसामोपेतः । तद्व्यावृत्त्यर्थमिह रथन्तरादयो गुणाः कीर्त्यन्ते । तस्मादैन्द्रवायवाग्रत्वादिगुणोपेतानि कर्मान्तराण्यत्र विधीयन्त इति प्राप्ते ब्रूमः । यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादित्युक्तो यः सोमशब्दस्तेन प्रकरणेन चात्र ज्योतिष्टोमः समर्प्यते । समर्पिते तस्मिन् यथोक्तग्रहाग्रत्वं गुणो विधीयते । न च

रथन्तरादिगुणानुवादेन ज्योतिष्टोमस्य व्यावृत्तिः सम्भवति। तस्य प्रातःसवनादौ गायत्रादिसामोपेतत्वेऽपि पृष्ठस्तोत्रे रथन्तरादियोगस्यापि सद्भावात्। किं तर्हि व्यावर्त्त्यत इति चेत्। रथन्तरबृहज्जगतां परस्परं व्यावृत्तिरिति ब्रूमः। रथन्तरादयः पृष्ठस्तोत्रे विकल्पिताः। तत्र रथन्तरानुवादेनेतरौ पक्षौ व्यावर्त्त्येते। एवमितरत्रापि। तस्मात् गुणविधिः। ननु यः प्रकृतौ ज्योतिष्टोमः सोऽन्येषां सोमयागानां प्रकृतिः। न हि प्रकृतौ जगत्यामुत्पन्नं साम विहितमस्ति। अत एव दशमाध्याये पञ्चमपादस्य पञ्चदशाधिकरणे प्रथमवर्णके यदि जगत्सामेति वाक्योक्तमाग्रयणाग्रत्वं विकृतौ विषुवन्नामके मुख्येऽहनि व्यवस्थापितम्। बाढम्। तथापि नात्र कश्चिद्विरोधः। आग्रयणाग्रत्ववाक्यं न कर्मान्तरविधायकम्। किन्त्वन्येन विहिते सोमयागे यत्र जगत्साम सम्भवति तत्र गुणविधायकमित्येतावन्मात्रस्यात्र प्रतिपाद्यत्वात्।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

राजसूयं प्रकृत्येष्टिरवेष्ट्याख्या श्रुतात्र तु।
विप्रक्षत्रियविड्भेदाद्धविषां व्यत्ययः क्रमे ॥ ४ ॥
विप्रादेरनुवादः स्यात् प्रापणं वानुवादगीः।
व्यत्ययाय त्रयाणाञ्च राजत्वात् प्राप्तिरस्ति हि ॥ ५ ॥
न राज्ययोगाद्राजत्वं क्षत्रियत्वं तु तत्त्वतः।
अप्राप्तप्रापणं तस्मान्न रथन्तरतुल्यता ॥ ६ ॥

राजसूयप्रकरणे काचिदिष्टिरवेष्टिनामका श्रूयते। आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा। ऐन्द्र-

मैकादशकपालमृषभो दक्षिणा। वैश्वदेवं चरुं पिशङ्गी प्रष्ठौही दक्षिणा। मैत्रावरुणीमामिक्षां वशा दक्षिणा। बार्हस्पत्यं चरुं शितिपृष्ठो दक्षिणेति। तस्यामवेष्टौ हविषां क्रमव्यत्ययः श्रूयते। यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिं हुत्वा तमभिघारयेत्। यदि राजन्य ऐन्द्रम्। यदि वैश्यो वैश्वदेवमिति। तत्र यथा पूर्वाधिकरण ऐन्द्रवायवाग्रत्वं व्यवस्थापयितुं यदिशब्दयुक्तेन वाक्येन रथन्तरं निमित्तत्वेनानूदितम्। एवमत्रापि पञ्चमस्थाने श्रूयमाणं बार्हस्पत्यं चरुं मध्ये तृतीये स्थाने स्थापयितुं यदि ब्राह्मण इत्येतन्निमित्तत्वेनानूद्यते। द्वितीयस्थाने श्रुतस्यैन्द्रस्य तृतीयस्थानेऽवस्थापयितुं यदि राजन्य इत्यनुवादः। वैश्वदेवस्य तु स्वत एव तृतीयस्थाने श्रवणात्तत्र मध्ये निधानविधिर्नित्यानुवादः। ननु राजकर्तृके राजसूये ब्राह्मणवैश्ययोः प्राप्त्यभावान्नानुवादो युक्त इति चेत्। न। तयोरपि राज्ययोगहेतुकराजशब्दार्थत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। राजशब्दः क्षत्रियजातौ रूढः। न तु राज्ययोगस्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्। प्रत्युत राज्यशब्दस्य राजयोगः प्रवृत्तिनिमित्तम्। राज्ञः कर्मेति विगृह्य राजप्रातिपदिकस्योपरि प्रत्ययविशेषविधानाद्ब्राह्मणवैश्ययोः प्रजापालनेन राजशब्द उपचरितः। तस्मादवेष्टौ ब्राह्मणवैश्यौ पूर्वमप्राप्तावनेन वचनेन प्राप्यते। ननु राजसूयस्य राजकर्तृकत्वात्तदन्तर्गताया अवेष्टेरपि तथात्वात्तस्यां ब्राह्मणवैश्ययोः प्रापणमयुक्तमिति चेत्। मैवम्। अन्तरवेष्टौ तदसम्भवेऽपि राजसूयाद्बहिः प्रयुज्यमानायामवेष्टौ तत्-

सम्भवात्। तस्मादत्र ब्राह्मणादिकर्तृकं यथोक्तगुणविशिष्टं कर्मान्तरं विधीयत इति न रथन्तरादितुल्यत्वम्। यदि शब्दस्तु निपातत्वादनर्थकोऽर्थान्तरवाची वेत्युन्नेयम्।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

वसन्ते प्रिय आदध्यात्तत्रैवोपनयीत तम्।
अनुवादः प्रापणं वानुवादः कालसिद्धये॥ ७॥
अन्तरेणाग्निविद्याभ्यां कर्मानुष्ठित्यसम्भवात्।
क्लृप्ते आधानोपनीती प्राप्ता विप्रादयस्ततः॥ ८॥
लौकिकाग्नेः पुस्तकाच्च तत्सिद्धेर्नास्ति कल्पनम्।
कालविप्रादिसंयुक्तमतोऽप्राप्तं विधीयते॥ ९॥

वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत। ग्रीष्मे राजन्यः। शरदि वैश्य इति श्रूयते। वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत। ग्रीष्मे राजन्यम्। शरदि वैश्यमिति च। तत्र वसन्तादिकालविशेष विधातुं ब्राह्मणादयोऽनूद्यन्ते। न च तेषां प्राप्त्यभावः। क्रत्वनुष्ठानान्यथानुपपत्त्या क्लृप्तत्वात्। न ह्याहुत्याधारभूतमग्निमनुष्ठानप्रकारज्ञापिकां विद्यां च विना कर्मानुष्ठानं सम्भवति। अग्निश्च नाधानमन्तरेणास्तीति ब्राह्मणादिकर्तृकमाधानं कल्पयति। विद्या चोपनयनपूर्वकाध्ययनमन्तरेणासम्भवन्ती ब्राह्मणाद्युपनयनं कल्पयतीति तत्र प्राप्तिरिति चेत्। मैवम्। लौकिकाग्नौ होतुं पुस्तकपाठेनाधिगन्तुं च शक्यत्वेनाधानोपनयनयोरकल्पने ब्राह्मणादीनामप्राप्तेः। तस्माद्वसन्तादिकालविशिष्टे ब्राह्मणादिकर्तृके आधानोपनयने अत्र विधीयेते।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत तत्।
कर्मान्तरं गुणो वाऽत्र दर्शादौ फलसिद्धये ॥ १० ॥
गुणस्याख्याप्रसिद्धत्वात् कर्मभेदोऽत्र संज्ञया।
गुणो व्युत्पत्तिशेषाभ्यामावृत्त्याख्यो न नाम तत् ॥११॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते। दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेतेति। तत्र दाक्षायणशब्दवाच्यस्य कस्यचिद् गुणस्य लोके प्रसिद्ध्यभावादुद्भिदादिवद् यजिसामानाधिकरण्येन कर्मनामत्वादथैष ज्योतिरित्यादिवदपूर्वसंज्ञायां कर्मान्तरविधिरिति चेत्। न। दाक्षायणशब्दस्यावृत्तिवाचकत्वात्। तच्च शब्दनिर्वचनाद् वाक्यशेषाच्चावगम्यते। तथा हि। अयनमित्यावृत्तिरुच्यते। दक्षस्येमे दाक्षाः। तेषामयनमिति तन्निर्वचनम्। दक्ष उत्साही पुनःपुनरावृत्तावनलस इत्यर्थः। तदीयानां प्रयोगाणामावृत्तिर्दाक्षायणशब्दार्थः। तया चावृत्त्या युक्तः प्रकृतो दर्शपूर्णमासात्मको यज्ञो दाक्षायणयज्ञः। आवृत्तिप्रकारस्तु द्वे पौर्णमास्यौ यजेत द्वे अमावास्ये इत्यादिवाक्यशेषादवगम्यते। ततो दध्यादिवत् प्रसिद्धार्थत्वाद् दर्शपूर्णमासयोः प्रकृतयोरयं स्वर्गफलसिद्ध्यर्थमावृत्त्याख्यगुणविधिः। न तूद्भिदादिवत् कर्मनामधेयम्। एवं साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम इत्यत्रापि द्रष्टव्यम्। अमावास्यायागे द्वौ द्वौ दोहौ सम्पाद्य चतसृणां दधिपयसोः कुम्भीनां सहप्रस्थापनं साकंप्रस्थायः। तद्युक्तो दर्शयागः साकंप्रस्थायीयः। तथा सति प्रकृते दर्शयागे पशुफलाय साकंप्रस्थायाख्यो गुणो विधीयते।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

वायव्यः श्वेत आलभ्यो भूत्यै सौर्य्यं चरुं तथा।
निर्वपेद् ब्रह्मतेजोऽर्थमीषामुष्टिनिरूप्ययोः॥ १२॥
गुणौ श्वेतं चरुं किंवा यावत्कथितकर्मणी।
फलार्थं अथवा यागौ विशिष्टौ विहिताविह॥ १३॥
श्वैत्यं वायुस्पृगीषायामाग्नेये च रविप्रभे।
चरुर्गुणश्चरुः स्थाली निर्वापस्तु तदाश्रितः॥ १४॥
फलहानेर्न तत् किन्तु यावच्चोदितकर्म तत्।
द्रव्यादिरूपसंपत्तेरवाप्ता यागतार्थिकी॥ १५॥

अनारभ्येदमाम्नायते। वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति। सौर्य्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इति च। तथा दर्शपूर्णमासयोरिदमाम्नातम्। ईषामालभेतेति। चतुरो मुष्टीन् निर्वपतीति च। ईषा शकटगतो लाङ्गलदण्डवद्दीर्घः काष्ठविशेषः। तस्या आलम्भः स्पर्शः। तमेतं पूर्णमासगतमीषालम्भमनूद्य तस्यामालभ्यायामीषायां श्वेतत्वं गुणो विधीयते। तस्य च श्वेतकाष्ठस्य वायुना स्पृश्यमानत्वाद्वायव्यता सम्भवति। तथा चतुर्मुष्टिनिर्वपणमनूद्य चरुर्गुणत्वेन विधीयते। चरुः स्थाली। सा च निर्वापस्याश्रयः। निरुप्यस्य हविष आग्नेयतया सूर्य्यवत् प्रभासम्बन्धात् सौर्य्यत्वम्। भूतिर्ब्रह्मवर्चसे फले च सर्वकामिकयोर्दर्शपूर्णमासयोः पूर्वसिद्धे एवानूद्येते। तस्मादृ गुणविधी इत्येकः पूर्वपक्षः। न हि फलपदयोर्नित्यवक्तृतयोः सम्भवत्प्रयोजनयोश्च पाक्षिकानुवादत्वमानर्थक्यं वा युक्तम्। तस्माद्गुणफलविशिष्टे कर्मान्तरे विधीयेते। तदापि यागस्याश्रवणादालम्भनिर्वापयोरेव श्रवणाद्यावदुक्तकर्मविधि-

रिति द्वितीयः पूर्वपक्षः। श्वेतपशुचरुद्रव्ययोर्वायुसूर्यदेवतयोश्च स्पष्टं प्रतीयमानतया रूपवतोर्यागयोरार्थिकयोर्वारयितुमशक्यत्वाद् द्रव्यदेवताविशिष्टयोर्यागयोर्विधिरभ्युपगन्तव्यः। भूतिकामो वायव्येन श्वेतेन पशुना यजेत। ब्रह्मवर्चसकामः सौर्येण चरुणा यजेतेत्येवंविधोऽर्थसिद्धो विधिः। द्रव्यदेवतासम्बन्धकल्पितस्य यागस्य लिङ्प्रत्ययेन कर्त्तव्यताविधावालम्भनिर्वापयोर्धात्वर्थयोः का गतिरिति चेत्। अनुवाद इति ब्रूमः। तत्प्राप्तिस्त्वार्थिकी। निर्वापालम्भावन्तरेण तत्तद्यागासिद्धेः। तस्माद् यागविधिरिति राद्धान्तः।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

वत्सालम्भो यजिः स्पर्शो वा वायव्यादिवद् यजिः।
स्पर्शः स्याद् देवराहित्यात् संस्कारः प्रायपाठतः ॥१६॥

अग्निहोत्रदोहाधिकारे श्रूयते। वत्समालभेतेति। तत्र विमतो वत्सालम्भो यजिः स्यात्। प्राणिद्रव्यकालम्भत्वात्। वायव्यालम्भवदिति चेत्। न। देवतारहितत्वेन तद्वैषम्यात्। किञ्च। अयं वत्सालम्भोऽग्निहोत्राङ्गसंस्कारः। तत्प्राये पठितत्वात्। इतरसंस्कारवत्। तस्मादयं स्पर्शमात्रविधिः।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

चरुर्भवति नैवार उपधत्ते चरुं त्विति।

यागः स्यादुपधानं वा यागः शेषोक्तदैवतः ॥ १७ ॥
यागत्वानिश्चये शेषो नापेक्ष्योऽतो यजिः कुतः।
किं तूपधानमात्रत्वं यावदुक्तं चरौ स्थितम् ॥ १८ ॥

अग्नौ श्रूयते। नैवारश्चरुर्भवतीति। चरुमुपदधातीति च। तत्र नीवारचरुद्रव्यको यागो विधीयते। न चात्र देवताया अभावः। बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यन्नीवारा इति वाक्यशेषेण देवतासिद्धेः। उपधानं तु यागोपयुक्तस्य प्रतिपत्तिः। स्विष्टकृतादिवदिति प्राप्ते ब्रूमः। यागविधौ निश्चिते सति पश्चाद् देवतायामपेक्षितायां वाक्यशेषबलाद्देवताक्लृप्तिः। इह तु देवताकल्पनेन यागविधित्वनिश्चय इत्यन्योन्याश्रयः। तस्मादिहोपधानमात्रं विधीयते।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

पर्य्यग्निकृतः पात्नीवत उत्सृज्यत इत्यसौ।
यागो गुणो वा यागः स्यादन्वयाव्यवधानतः॥ १९॥
प्रत्यभिज्ञातमालभ्यमनूद्योत्सर्गशब्दतः।
गुणं पर्य्यग्निकृत्याख्यं वक्त्युत्तरनिवृत्तये॥ २०॥
न दुष्टा परिसंख्यात्र चोदकात् प्राग्विधौ सति।
पर्य्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिः कृप्तोपकारतः॥ २१॥

त्वाष्ट्रं पात्नीवतमालभेतेति प्रकृत्येदमाम्नातम्। पर्य्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजन्तीति। तत्र पर्य्यग्निकृतशब्देन संस्कृतपशुद्रव्यस्य पात्नीवतशब्देन पत्नीवन्नामकदेवतासम्बन्धस्य च प्रतीयमानत्वादयं यागविधिः। एवं सति पर्य्यग्निकृतपात्नीवतशब्दयोरव्यवहितान्वयो लभ्यते। सिद्धान्ती तु पर्य्यग्निकृतमुत्सृजन्तीत्यन्वयं वाञ्छति। तदा व्यवहितान्वयो दुर्वारः। तस्माद्वायव्यपशुवद्यागविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः। अनारभ्याधीतत्वान्नास्ति वायव्ये प्रकृतप्रत्यभिज्ञा। इह त्वालभ्यत्वेन प्रकृतः पशुः पात्नीवतशब्देन

प्रत्यभिज्ञायते। तमनूद्य पर्य्यग्निकृतशब्दान्वितेनोत्सृजती-त्याख्यातेन पर्य्यग्निकरणाख्यो गुणो विधीयते। न च प्रकृतिगतस्य पर्य्यग्निकरणस्य विकृतौ चोदकेन प्राप्तत्वा-दनर्थकोऽयं विधिरिति वाच्यम्। उपरितनाङ्गाननुवृत्तेर्विधि-प्रयोजनत्वात्। नन्वेवं सति परिसंख्या स्यात्। सा च दोषत्रयदुष्टा। स्वार्थत्यागोऽन्यार्थस्वीकारः प्राप्तबाधश्चेति त्रयो दोषाः। पर्य्यग्निकरणवाक्ये स्वार्थो विधिस्त्यज्येत। अन्यार्थो निषेधः स्वीक्रियेत। चोदकप्राप्तान्युपरितनाङ्गानि बाध्येरन्। मैवम्। पर्य्यग्निकरणोत्तरभावीन्यङ्गानि नानु-ष्ठेयानीत्येतस्याः परिसंख्याया अनङ्गीकारात्। कथं तर्हि तन्निवृत्तिः। आर्थिकीति ब्रूमः। चोदकप्रवृत्तेः प्रागेवायं विधिः प्रवर्त्तते। प्रत्यक्षोपदेशस्य शीघ्रबुद्धिजनकतया कल्प्यातिदेशात् प्रबलत्वात्। तथा सत्युपदिष्टैरेवाङ्गैर्निरा-काङ्क्षायां विकृतौ चोदकस्याप्रवृत्त्यैवोपरितनान्यङ्गानि न प्राप्यन्ते। न चानेन न्यायेन पर्य्यग्निकरणात् प्राचीनाना-मप्यप्राप्तिरिति वाच्यम्। विधीयमानस्य पर्य्यग्निकरणस्य नूतनत्वे सत्युपकारकल्पनापत्त्या प्रकृतौ यत् क्लृप्तोपकारं पर्य्यग्निकरणं तदवस्थापन्नस्यैवात्र विधेयत्वात्। प्रकृतौ च प्राचीनाङ्गानन्तरभाविन एवोपकारः क्लृप्त इत्यत्रापि तादृशस्यैव विधानात् पर्य्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिः सिध्यति। एवं च सत्युत्सृजतीत्याख्यातेन यथोक्तपर्य्यग्निकरण-विधावर्थसिद्ध उपरितनाङ्गोत्सर्गो धातुनानूद्यते। तदेव-मत्र गुणविधिः।

नवमाधिकरणमारचयति।

यददाभ्यं गृहीत्वेति गृह्णात्यंशुमिति द्वयम् ।
यद्यागो वा गुणो याग: स्याददाभ्यांशुनामत: ॥ २२ ॥
ग्रहयोरेव नाम स्यादानन्तर्य्याद् विधिस्तयो: ।
गुणोऽतस्तस्य वाक्येन ज्योतिष्टोमाभिगामिता ॥२३॥

अनारभ्य श्रूयते। एष वै हविषा हविर्यजति योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजत इति। परा वा एतस्यायु:प्राण एति योऽंशुं गृह्णातीति च। तत्रादाभ्यशब्दस्य ज्योतिरादिवदपूर्वनामत्वात् तन्नामको यागो यजत इत्याख्यातेन विधीयते। अंशुमित्यत्र यजतेरश्रवणेऽपि नामविशेषबलादेवापूर्वयागविधि:। न चात्र द्रव्यदेवतयोरभाव:। ग्रहणलिङ्गेन ज्योतिष्टोमविकृतित्वावगतौ तदीयविध्यन्तातिदेशेन तत्सिद्धेरिति प्राप्ते ब्रूम:। भवत्वदाभ्यांशुशब्दयोर्नामत्वम्। ते च नामनी ग्रहयोरेव स्याताम्। न तु यागयो:। गृहीत्वेति शब्दस्यानन्तरमेव पाठात्। यजतिस्तु व्यवहित:। तादृशोऽपि यजिरंशुवाक्ये नास्ति। तस्माद् ग्रहयोरेवात्र विधि:। ग्रहणं च ज्योतिष्टोमगतस्य सोमरसस्य संस्काररूपो गुण:। ऐन्द्रवायवादिग्रहणसमानत्वात्। यद्यप्यत्र न प्रकृतो ज्योतिष्टोमस्तथापि तत्सम्बन्धिग्रहणद्वारा वाक्याज्ज्योतिष्टोमगामित्वम्। अत एव सोमायादाभ्यं गृहीत्वेति निर्दिश्यते। अथवा तैत्तिरीयाणां षष्ठकाण्डे षष्ठप्रपाठके प्राकरणिक विनियोजकवाक्य द्रष्टव्यम्। तस्माज्ज्योतिष्टोमे गुणविधि:।

दशमाधिकरणमारचयति।

अग्निं चिनुत इत्यत्र यागो वा संस्कृतिर्यजि: ।

लिङ्गेन यागनामत्वाद् यजिना चानुवादतः ॥ २४ ॥
रूढ्या द्रव्यस्य नामैतदङ्गे राधानवच्चितिः ।
संस्कृतिः संस्कृते वक्नावग्निष्टोमो विधीयते ॥ २५ ॥

य एवं विद्वानग्निं चिनुत इत्येवं श्रूयते। अथातोऽग्नि-मग्निष्टोमेनानुयजति तमुक्थ्येन तं षोडशिना तमतिरात्रे-णेत्यादि। अत्राग्निशब्दो यागवाची। स्तोत्रशस्त्रादेः क्रतुलिङ्गस्य श्रूयमाणत्वात्। तच्च लिङ्गमेव श्रूयते। अग्नेः स्तोत्रमग्नेः शस्त्रमिति। षडुपसदोऽग्नेश्चित्यस्य भवन्तीति च। यदि लिङ्गं प्रापकापेक्षम्। तर्हि यजिना तदनुवादः प्रापकोऽस्तु। अग्निमग्निष्टोमेनानुयजतीत्ये-तस्मिन् वाक्येऽग्निं यजतीति यजिसामानाधिकरण्यादु-पांशु यजतीतिवद् यागनामत्वम्। अथोच्येत। अनुशब्द-स्याग्निशब्देन्वयाद् यज्यन्वयोऽग्नि ष्टोमस्येति। तथाप्यग्नेः पुरोयजने सत्यग्निष्टोमस्यानुयजनं सम्भवति। देवदत्त-मनुगच्छति यज्ञदत्त इत्यत्र देवदत्ते पुरोगमनदर्शनात्। तस्मादग्निं चिनुत इत्यत्राग्निनामको याग आख्यातेन विधीयते। चिनोतिस्त्विष्टकाभिरग्निं चिनुत इति वाक्य-प्राप्तस्य चयनस्य सोमयागविकृतित्वप्राप्तस्य ग्रहसमु-दायस्यैवानुवाद इति प्राप्ते ब्रूमः। अग्निशब्दो रूढ्या वह्निद्रव्यमाचष्टे। रूढिश्च क्लृप्ततया लिङ्गादिकल्प्याद् याग-वाचित्वाद् बलीयसीति न यागनामत्वम्। न चात्र याग-रूपमस्ति। द्रव्यदेवतयोरसिद्धेः। अतोऽग्निमादधीते-त्यत्राधानवदग्निं चिनुत इत्युक्तं चयनमग्निद्रव्यसंस्कारः। न च संस्कृतस्य नियोगाभावः। अग्निमग्निष्टोमेन यजत

इत्यादिवाक्यैरग्निष्टोमादौ विनियोगात्। तस्मात् संस्कारविधिः।

एकादशाधिकरणमारचयति।

मासं जुहोत्यग्निहोत्रं गुणोऽन्यत्कर्म वा गुणः।
अनूद्य प्राप्तकर्मात्र मासोऽप्राप्तो विधीयते ॥ २६ ॥
उपसद्विधिरित्वेत्ति नित्ये तासामसम्भवात्।
अनेकस्याविधेरन्यत् कर्म प्रकरणान्तरात् ॥ २७ ॥

कुण्डपायिनामयने श्रूयते। मासमग्निहोत्रं जुहोति। मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति। अत्र प्राप्तं नित्याग्निहोत्रमनूद्य मासलक्षणो गुणोऽप्राप्तत्वाद्विधीयत इति चेत्। नैवम्। किं मास एव विधीयत उतोपसद्विधिरित्वेत्युक्ता उपसदोऽपि। नाद्यः। उपसदामपि नित्याग्निहोत्रप्राप्तिरहितानां स्वमते विधातव्यत्वात्। न द्वितीयः। प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेः। ननु मा भूत् तर्हि गुणविधिः। कर्मान्तरत्वे किं प्रमाणमिति चेत्। प्रकरणान्तरमिति ब्रूमः। न ह्येतन्नित्याग्निहोत्रस्य प्रकरणम्। असंनिहितत्वात्। अयनं त्वेतत् प्रकरणम्। अयनमारभ्याधीतत्वात्। का तर्हि नित्याग्निहोत्रे गुणविधिशङ्केति चेत्। प्रकरणस्यासमर्पकत्वेऽप्यग्निहोत्रशब्दे नैतत्समर्पणादेषा शङ्का भवति। सा च वाक्यभेदापत्त्या निराकृता। तथा सति स्वतः सिद्धं प्रकरणभेदं निराकृत्य प्रकरणैक्यापादनेन गुणं विधापयितुं प्रवृत्तस्याग्निहोत्रशब्दस्य शक्तौ निरुद्धायां तदवस्थः प्रकरणभेदो नित्याग्निहोत्रादिदं कर्म भिनत्ति। अग्निहोत्रशब्दो धर्मातिदेशार्थं इति सप्तमे